

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (T. C. TARİHİ) ANABİLİM DALI

ADANA'DA ERMENİ OLAYLARI
(1918-1922)

Yüksek Lisans Tezi

Tuğba KILIÇ

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (T.C. TARİHİ) ANABİLİM DALI

ADANA'DA ERMENİ OLAYLARI
(1918-1922)

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
Tuğba KILIÇ

Tez Danışmanı:
Yrd.Doç.Dr. Ahmet Emin YAMAN

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (Türkiye Cumhuriyeti) ADABİLİM DALI

ADANA'DA ERMENİ OLAYLARI
(1918-1922)

Hazırlayan:
Tuğba KILIÇ

Tez Danışmanı:
Yrd.Doç.Dr. Ahmet Emin YAMAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi/...../2007

ÖNSÖZ

XIX. yy.da emperyalist devletlerin kendi ülkelerindeki kapitalist kaynakların devam ettirilmesi adına sınırları dışında hammadde arayışlarını yoğunlaştırmaları, 20. yüzyıldaki olayların seyrini etkilemiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa hammadde buldukları yerlerde ve bu hammadde akışını sağlayabilecekleri stratejik noktalarda “kendi işbirlikçilerini bulmak” gibi yollar denemişlerdir. Bu işbirlik, çoğunlukla büyük imparatorlukların bünyesinde yüzyıllarca yaşamış azınlık unsurlarının motive edilmesiyle sağlanmıştır. Bu motivasyon çoğunlukla azınlıklara kendi çıkarları doğrultusunda dil ve tarih yönünden kişilik kazandırma yönünde kendini göstermiştir.

Hammadde arayışı sanayileşmesini tamamlamış ülkeler arasında rekabeti de beraberinde getirmiş, nihayetinde rekabet ittifakları doğurmuştur. Tarihler 1914’ü gösterdiğinde ittifakların çarpışması olan I. Dünya Savaşı başlamış ve bu savaşı İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan gibi devletlerin bulunduğu İtilaf devletleri kazanmıştır. Bu savaş sonucunda İtilaf devletleriyle yenilen tarafta yer alan Osmanlı devleti arasında Mondros Ateşkesi imzalanmıştır. Bu mütarekeyle zaten daha önce Osmanlı sınırları üzerinde kuracakları hâkimiyet bölgelerini kendi aralarında belirtmiş olan bu devletler Osmanlı topraklarında işgallere girişmişlerdir.

Mondros mütarekesinin imzalanmasıyla birlikte Adana ve çevresi İtilaf devletlerinin işgaline uğramıştır. Adana coğrafi yapısı ve stratejik önemi sebebiyle, İngiltere ve Fransa arasında çekişme sahası olmuştur. Bu çekişmeden; Fransa imzalanan Suriye İtilafnamesiyle (15 Eylül 1919) kazançlı çıkmış, Adana’da tek hakim güç olmuştur. Fransa, Adana’nın işgalinde bölgeye göç etmeleri için teşvik

ettikleri Ermenileri kullanmıştır. Karşılığında onlara Çukurova’da bir Ermeni Devleti kurmaları konusunda vaatlerde bulunmuştur. Ermeniler, halka görülmedik mezalim yapmıştır. Yapılan bu eziyetler, dönemin bütün gazetelerine ve arşiv belgelerine yansımıştır.

Beş bölümden oluşan çalışmamda, 1918–1922 yılları arasında Adana İl sınırları içerisinde yaşanan Ermeni olaylarının nedenlerini ve akış seyrini vermeye çalıştım. Çalışmamı hazırlarken konuyla ilgili arşiv belgelerinden ve gazete haberlerinden geniş ölçüde yararlandım. Belgeleri daha ziyade özetleme yoluna gittim ve bunları konu akışına göre vermeye çalıştım

Bu konuda çalışmam için teşvik ve yardımlarını esirgemeyen, hocam Yrd. Dr. Ahmet Emin YAMAN ve Doç. Dr. Neşe ÖZDEN’E; çalışmamda beni yalnız bırakmayan Genelkurmay ATASE Başkanlığı’nda çalışan mesai arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Tuğba KILIÇ
Ankara–2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
GİRİŞ	1
MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ADANA'NIN JEOPOLİTİK, TARİHİ VE SİYASİ DURUMU	1

I. BÖLÜM

İTİLAFA DEVLETLERİNİN ADANA İLE İLGİLİ EMELLERİ, ERMENİ SORUNU	4
A. İngiltere'nin Bölge Üzerindeki Emelleri	4
B. Fransa'nın Bölge Üzerindeki Emelleri ve Ermeni Sorunu	5
a. Bölgeye İle İlgisi	5
b. Ermeni Meselesi ve Fransa'nın Ermeni Politikası	7
c. I. Dünya Savaşında Ermeni Meselesi	11

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN UYGULAMASI ve ADANA'NIN İŞGALİ (21 Aralık 1918)	15
A. Mütareke Hükümleri ve Uygulama	15
B. Mustafa Kemal Paşa'nın Adana'ya Gelmesi ve Adana'nın Kurtuluşuna Yönelik Faaliyetleri	16

C. Yörenin İşgali ile İlgili Gelişmeler ve İşgal Haberine Karşı İlk Tepkiler	17
Ç. Adana'nın İngiltere ve Fransa Tarafından İşgal Edilmesi	19
D. İşgal Altına Adana	21
a. Bremond'un Adana Valiliğine Atanması	21
b. Ermenilere Askeri Harekatta Yer Verilmesi, Adana'nın İdari Açından Ermenileştirilmesi	23
E. 1919 YILI OLAYLARI	25
I. Adana Merkez Sancağında Yaşananlar	25
II. Kozan Sancağında Yaşanan Gelişmeler	28
a. Kozan'da (Sis) Ermenilerin Yaptığı Katliamlar	28
b. Haçın'de (Saimbeyli) ve Feke'de Ermenilerin Yaptığı Katliamlar	33

III. BÖLÜM

SURİYE İTİLAFNAMESİ, KUVAYİ MİLLİYENİN TEŞKİLATLANMASI, BÖLGEDE KURULAN MİLLİ CEMİYETLER	39
A. Suriye İtilafnamesi'nin İmzalanması	39
B. Adana'da Kuva-yı Milliye'nin Teşkilatlanması	41
C. Dağınık Direnişlerin Sivas Kongresinden Sonra Teşkilatlanarak Merkeze Bağlanması	43

IV. BÖLÜM

20 GÜNLÜK GEÇİCİ MÜTAREKENİN İMZALANMASI ve 1920 YILI

OLAYLARI, KAÇ KAÇ	46
A. 20 Günlük Ateşkes	46
B. 1920 Olayları	47
a. Kahyaoğlu Faciası	47
b. Hacıbayram ve Kocavezir Olayları	48
c. Camili ve Dedepınarı Faciaları	49
ç. Ermenilerin Yaptığı Diğer Mezalim	50
C. Kaç Kaç Olayı	52
Ç. Pozantı Kongresi	54

V. BÖLÜM

LONDRA KONFERANSI, ANKARA İTİLAFNAMESİ, ADANA’NIN

İŞGALDEN KURTULUŞU	56
A. Londra Konferansı	56
B. Ankara İtilafnamesi	57
C. Adana’nın Ermeniler ve Fransızlar Tarafından Boşaltılması	59
Ç. Türk Heyetinin Adana’yı Teslim Alması	61
D. Türk Ordusunun Adana’ya Girmesi	61
SONUÇ	63
ÖZET	66

ABSTRACT	68
KAYNAKÇA	70
EKLER	82

GİRİŞ

MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ADANA'NIN JEOPOLİTİK, TARİHİ VE SİYASİ DURUMU

Adana, Güney Anadolu'da Akdeniz Bölgesi'nin orta kesiminde bulunmaktadır. Dünyanın en verimli ovalarından biri sayılan Çukurova'nın büyük kısmı Adana il sınırları içerisinde yer almaktadır. Çukurova; bölgenin en önemli akarsuları olan Seyhan, Ceyhan, Tarsus Çayı ve Silifke'nin ortasından geçerek Akdeniz'e dökülen Göksu Irmağı'nın taşıdığı alüvyonlarla oluşan bir delta ovasıdır.¹ Adana'nın kuzeyi Toros Sıra Dağları ile çevrilidir. Adana'nın bir taraftan deniz, bir taraftan dağlarla çevrili olması ve Torosların karasal iklimin olumsuz etkilerinden koruyucu etkisi, bölgede Akdeniz ikliminin hüküm sürmesine neden olmaktadır.

Bölgenin sahip olduğu bu yapı; Adana ve çevresini ilkçağlardan beri ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi bakımdan Anadolu'nun en önemli stratejik noktalarından biri yapmıştır.² Adana'nın stratejik konumunun önem kazanmasında Toros Dağları'nda bulunan geçitlerinin de etkisi vardır. Toros geçitleri, Anadolu-Suriye eski kervan yolunun üzerinde bulunması nedeniyle eski çağlardan beri ticari önem taşımaktadır. Adana ve çevresi eski çağda Anadolu kültür tarihinin kilit noktalarından birini oluşturmaktadır.³ Bölgede; Sümer ve Akadlarla başlayan ticaret, Asurlular ve Fenikelilerle devam etmiştir.

Araştırmalarda, Adana'da ilk olarak Hitit Devleti'nin hüküm sürdüğü anlaşılmıştır. Hititler, Çukurova'nın bütününe "Kizivatna Krallığı" demekteydiler. Kizivatna Krallığı MÖ. 1333'de Hitit Devleti'nin egemenliğine girmiştir. MÖ.

¹Kemal ÇELİK, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi(1918–1922)**, T.T.K. yay., Ankara 1999, s. 1.

²Füruzan KINAL, **Eski Anadolu Tarihi**, T.T.K. yay., Ankara 1962, s. 3.

³ÇELİK; **a.g.e.**, s. 2.

1190'da krallık "Kue" adıyla Çukurova Krallığı'na bağlanmıştır. Bölge, MÖ. 750'de Karatepe'yi yaptıran Kral Asistavanda'dan sonra Asurluların yönetimine girmiştir. MÖ. 612'de Asur Krallığının yıkılmasıyla Çukurovalılar, tekrar bağımsızlıklarına kavuşarak Kilikya Devleti'ni kurmuşlardır. Adana ve çevresi İslam hâkimiyetine kadar sırasıyla; İran, Makedonya, Selökid ve Roma egemenliğine girmiştir. İslam Devletinin bölgeye ilk akını 638'de Halid Bin Velid zamanında yapılmış, 705'de bölge bu devlete bağlanmıştır.

1067'de Çukurova'ya gelen Selçuklular, 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Adana ve çevresine Türkmen boylarını yerleştirmiştir. Uygulanan bu iskân politikasına rağmen Türk hâkimiyeti kalıcı olmamış, bölgenin hâkimiyeti XI. yy. da Haçlılara ve Bizans'ın desteğiyle kurulan Kilikya Ermeni Prenslığı'ne geçmiştir. Kilikya Ermeni Prenslığı, 1080 yılında Kozan merkezli olarak kurulmuştur. 1375'de Memlukların, hükümet merkezi Sis'i işgal etmeleriyle prenslik ortadan kalkmıştır. Bu tarihten sonra Adana Ramazanoğulları Beyliği'nin yönetimine girmiştir. Yavuz Sultan Selim 1517'de Memluk Devleti'ni ortadan kaldırmışsa da Adana'yı Ramazanoğulları Beyliği'nin yönetiminde bırakmıştır. Beylik 1608'de Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.⁴

Osmanlı Devleti döneminde Halep Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Adana; Merkez, Yüreğir, Sarıçam, Dünderlu, Bulgarlu, Hacılı, Ayas, Karaisalı ve Kınık nahiyelelerinden meydana gelmekteydi. 1608–1833 yılları arasında mütesellimlik şeklinde idare edilen sancak, 1867'de vilayet haline gelmiştir. Merkez, Kozan Sancağı, Cebel-i Bereket Sancağı (Osmaniye), Mersin Sancağı ve İç-il (Silifke)

⁴Cezmi YURTSEVER, **Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi**, Bayrak Yayımcılık, İstanbul 1983, s. 67–74; **Adana İl Yıllığı** İpek Matbaası, Adana 1967, ss. 63–67; Kamuran GÜRÜN, **Ermeni Dosyası**, T.T.K yay, Ankara 1983, s. 23–28; Bilge UMAR, **Kilikia**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000, ss. 1–2.

Sancağı vilayete bağlanmıştır. Daha sonra İç-il (Silifke) Sancağı bağımsız bir liva haline gelmiştir. Bölge; 1833–1840 yılları arasında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşanın isyanıyla başlayan harekât sonunda oğlu İbrahim Paşanın eline geçmiş, Londra Muahedesi ile 1841’de tekrar Osmanlı Devleti’ne bağlanmıştır. Vilayet milli mücadeleye girerken; Merkez Sancağı, Kozan Sancağı, Cebel-i Bereket Sancağı (Osmaniye), Mersin Sancağı’ndan meydana gelmekteydi. ⁵(EK–1) O dönemde, Adana Vilayeti’nin alanı 24.600 kilometrekare idi. 1910’daki nüfus istatistiğine göre 666 578 olan Adana Vilayeti toplam nüfusunun 573 256’sı Müslüman, 74 930’u Ermeni, 14 825’i Rum, 3 567’si de diğer azınlıklardır.⁶

⁵Yılmaz KURT, **Çukurova Tarihinin Kaynakları: III 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri**, T.T.K yay., Ankara 2005, ss. 43-49; Yusuf HALLAÇOĞLU, “*Adana Tarihçesi*”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları (Y.K.Y), İstanbul 2000, ss. 11-12; Kemal ÇELİK, “*Milli Mücadele Yıllarında Adana ve Çevresi*”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Y.K.Y, İstanbul 2000, s. 109; Ahmet REFİK, **Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1989, s. 208.

⁶Justin MCCARTHY, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılâp Yayınevi, Çev: Bilge Umar, İstanbul 1998, s.112; ÇELİK, **a.g.m**, s. 109.

I. BÖLÜM

İTİLAFA DEVLETLERİNİN ADANA İLE İLGİLİ EMELLERİ, ERMENİ SORUNU

A. İngiltere'nin Bölge Üzerindeki Emelleri

Adana ve çevresi stratejik ve jeopolitik konumu sebebiyle Batılı Devletlerin her zaman sahip olmak istedikleri bir bölge olmuştur. İngiltere'nin bölgeyi ele geçirme ile ilgili plan ve projeleri XIX. yy.'a dayanmaktadır.

İngiltere; XVIII. yy.ın ortalarında Fransa'yı yenerek Hindistan'a yerleşmiştir. Aradaki mesafe, İngiltere'ye güvenli bir yol oluşturma ve bu yol üzerindeki stratejik noktaları kontrol altına almaya mecbur kılmıştır. Bunun için en uygun yol Akdenizdi. Bu nedenle İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek Kızıldeniz yoluna sahip olmuş, daha sonra Basra Körfezi Yoluna egemen olmak ve Güneydoğu Anadolu'nun kontrolünü elde tutmak istemiştir. Çünkü İngilizler hem Ruslarla bir mücadeleye karşı, hem de Mısır'ın ve Süveyş'in savunulması için bölgede etkin güç olmak istiyorlardı.

İngiltere, I. Dünya Savaşı sırasında müttefikleriyle yaptığı Sykes-Picot (9-16 Mayıs 1916) (EK-2) Antlaşmasıyla Bağdat'tan Basra'ya kadar Güney Mezopotamya'ya, Aden kıyısındaki Hayfa Limanı ve Akka'ya sahip olma imkânına kavuşmuştur. Fransa ise, Suriye'nin kıyı kesimi ve Kilikya olarak tanımlanan (Adana Vilayeti, Antep-Mardin, Aladağ-Kayseri ve Eğin-Harput bölgesine sahip olacaktı. İngiltere ve Fransa'nın egemenliğinde kalacak bölgeler arasında bir Arap Devletleri Konfederasyonu ya da tek bağımsız Arap Devleti kurulacaktı. Ancak, bu bölge de İngiltere ve Fransa arasında etki alanlarına ayrılmıştır. Suriye hinterlandı ve

Musul vilayeti Fransa'nın, Filistin ve İran sınırı arasındaki bölge de İngiltere'nin etki alanı olarak belirlenmiştir.⁷

I. Dünya Savaşı sırasında Suriye, Irak ve Filistin cephelerinde tüm sorumluluğu üstlenen İngiltere; adeta tek başına savaştı. İngilizlerin bu politikalarının asıl nedeni, Sykes-Picot ile sahip olamadıkları Musul'u ve çevresindeki petrol kaynaklarını ele geçirmektir. İngiltere Mondros Mütarekesinden hemen sonra; 3 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım 1918'de İskenderun'u daha sonra da Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal etmiştir. Sykes-Picot antlaşmasında bu bölgelerin Fransızlara verilmesi öngörülmesine rağmen İngilizlerin bu bölgeleri işgal etmesinin başlıca sebebi, Musul'u Fransızlara kaptırmamak ve pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmaktır.⁸

B. Fransa'nın Bölge Üzerindeki Emelleri ve Ermeni Sorunu

a. Bölge İle İlgisi

Fransa; Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin başlangıcı olan I. François'in(1515–1547) hükümdarlığından itibaren ülkede diğer devletlere göre her zaman daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bu konumunu; hayır kurumları, eğitim kurumları, Fransız dilini yayma çalışmaları, dini korumacılık gibi etkenlerle sağlamıştır.

1535'te Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla başlayan Türk-Fransız ekonomik

⁷Süleyman KOCABAŞ, **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere**, Vatan yayınları, İstanbul 1985, ss.84–88 ; Yaşar AKBIYIK, **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990, ss. 7-10 ; İsrail KURTCEPHE, Aydın BELEN, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Alp Yayınevi, Ankara 2006, ss. 278; Taner BAYTOK, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 9; Baskın ORAN, “1919-1923 Kurtuluş Yılları”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, Editör: Baskın ORAN, İletişim yay, İstanbul 2001, ss.198-199.

⁸Tevfik BİYİKLİOĞLU, **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Gnkur. Bşk.lığı yay. (Genelkurmay Başkanlığı Yayınları), Ankara 1962, ss.62-78; Ahmet Hulki SARAL, **Türk İstiklal Harbi IV, Güney Cephesi**, Gnkur. Bşk.lığı yay. , Ankara 1966, s. 13; AKBIYIK, **a.g.e**, ss. 7–10.

ilişkileri, 1838'de imzalanan Osmanlı-Fransız Ticaret Sözleşmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu sözleşme ile Osmanlı ekonomisini korumak amacıyla konulan ticaret yasakları, yüksek ihracat gümrükleri, iç gümrük uygulamaları gibi bazı kısıtlamalar Fransa lehine kaldırılmış, bunun sonucunda Osmanlı-Fransız ticaretinde büyük artış olmuştur. Bankalar aracılığıyla gerçekleştirilen borçlanmaların doğal sonucu olarak da ilk sermaye akımları bankacılık sektöründe başlamış, zamanla diğer alanlara kaymıştır. I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız sermayesi, Avrupa'dan gelen toplam sermayenin en büyük kısmını oluşturmaktaydı.

Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nde ekonomik açıdan ilgisini en çok çeken hammadde pamuktur. Özellikle, I. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük önem kazanan dokuma endüstrisinin ihtiyacı olan pamuğu uygun fiyatlarla bulabileceği yeni kaynaklar aramaya başlamıştır. Çukurova bölgesi ise pamuk üretimi için hem çok elverişli, hem de Fransa'nın bir yıllık pamuk ihtiyacını karşılayacak kadar verimli idi. Bu bölgede pamuğun yanı sıra tahıl, pirinç, tütün tarımı da yapılıyordu. Bu ürünler de pamuk kadar olmasa da Fransa'nın ilgisini çekmekteydi.⁹ Bunun yanı sıra Fransa önemli bir kavşak noktası olan Çukurova'yı ele geçirerek hem Bağdat demiryollarının kontrolünü elinde tutacak, hem de Suriye'nin güvenliği sağlayabilecekti.¹⁰

Fransa, Adana ve çevresine sahip olma fikrini o kadar benimsemiştir ki burayı Suriye toprakları arasında sayıyor, bölge ile ilgili raporlar hazırlatıyordu. Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği mensuplarından Ziraat Mühendisi Achard, 1919'da

⁹Bige YAVUZ, "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler", **Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği**, Fırat Üniv. yay., Elazığ 2003, ss. 138–140; AKBIYIK, **a.g.e.**, ss. 56–58; E. ADAMOF, **Sovyet Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksim Planı**, Çev: H.Rahmi, İstanbul 1972, ss.263–288.

¹⁰ÇELİK, **a.g.e.**, s. 12; AKBIYIK, **a.g.e.**, s. 60.

Çukurova'yı gezmiş ve raporunda “*Marsilya'ya çok uzak olmayan Kilikya ile Kuzey Suriye'yi elimizde tutmak ve pamuk üretimini geliştirmekte çıkarımız vardır. Bunu yaparken her koloniciyi bekleyen güçlüklerle karşılaşmayacak büyük düşmanımız mağlup Almanya'nın yerine geçerek onun başlattığı eseri tamamlayacağız*” demektedir.¹¹

Fransa'nın büyük umutlarla bağlandığı bu verimli Anadolu topraklarında bir an önce “barışın” sağlanması gerekiyordu. I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte başta Fransa olmak üzere İtilaf Devletleri hiç zaman kaybetmeden işgal eylemlerini başlatmışlardır.

b. Ermeni Meselesi ve Fransa'nın Ermeni Politikası

Osmanlı Devleti'nin beylik olarak kurulduğu dönemde dağınık bir şekilde Çukurova'da (Adana ve Tarsus), Doğu Anadolu ile Kafkasya'da, küçük krallıklar ve prenslikler hâlinde yaşayan Ermeniler; Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında Karaman Oğulları ve Ramazan Oğulları beyliklerinin, Fatih Sultan Mehmet devrinden II. Beyazıt devrinin sonlarına kadar da Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hâkimiyeti altında yaşamıştır.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Ermeni Ruhanî Reisliği'ni İstanbul'a naklettirerek Ermeni Patrikliği'ni kurmuştur. Bunun sonucu birçok Ermeni İstanbul'a gelerek yerleşmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'ten, Sultan II. Mahmut'a kadar geçen üç yüz elli yıl içinde Ermenilerin dinî ve örfî yaşamlarına karışılmamıştır. Ermeni okulları, matbaalar, kütüphaneler açılmış, aynı zamanda

¹¹Yahya AKYÜZ, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919–1922**, T.T.K. yay, Ankara 1975, s. 121; A. Alper GAZİGİRAY, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982, s.566.

birçok Ermeni genci öğrenim yapmak, sanat öğrenmek için Avrupa üniversitelerine gönderilmiştir. Malî olanaklara kavuşabilmeleri için vakıf kurma hakkı tanınmıştır. Osmanlı yönetimi; Ermenilerin malî güçlerinin yetmediği durumlarda yardımda bulunmuştur.¹²

Osmanlı kültür, yaşam tarzı ve yönetim biçimini benimseyerek kısa süre içerisinde Osmanlı yönetiminin güvenini kazanan Ermeniler, bu güven sayesinde iş hayatında olduğu gibi kamu hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişlerdir.¹³ Bu sebeplerden dolayı XIX. yüzyılın başında İstanbul'daki Ermeni sayısı 150.000'in üzerine çıkmıştır.¹⁴

Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermenilerin durumu, devletin siyasi ve ekonomik gücünün giderek azaldığı, milliyetçilik akımlarının arttığı ve Avrupa Devletlerinin Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerinin hız kazandığı XIX. yy.da Avrupa siyasetinin önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Rusya'nın Ortodoks Balkan milletlerini himaye ederek Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru elde etmesi, İngiltere, Fransa ve Amerika gibi dönemin diğer güçlü devletlerini benzer şekilde diğer Hristiyan cemaatler üzerine eğilmeye sevk etmiştir. Misyonerlik faaliyetleri, hedef kitle olarak gayrimüslimlere yöneliyordu. Bu çerçevede XIX. yy. başından itibaren Katolik mezhebini benimseyen Ermeniler, Fransa'nın ilgi alanına girmiştir.¹⁵ Fransa; bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği ekonomik nüfuz alanları bakımından devam ettirerek, Orta-Doğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için

¹²GÜRÜN, a.g.e, s. 55.

¹³Şenol KANTARACI, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Nisan 2003, Yıl:4, S: 38.

¹⁴Remziye OKKAR, "Ermeni Meselesi", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S: 4, Ankara 2004.

¹⁵Serkan YAZICI, "Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti", **Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa**, Editör: Haluk Sevgi, Sakarya Üniv. yay, Sakarya 2006, s. 255.

bu unsuru uzun yıllar “Ermeni Sorunu” yaratarak kontrol altına almaya çalışmıştır.¹⁶

Ermenilerin basın-yayın ve propaganda açısından başlıca merkezi Fransa olmuştur. XIX. yy. ın son çeyreğinde Fransa’da Ermenice ve Fransızca bazı gazeteler yayınlarıyla, bu gazeteler geniş kitleleri etrafında toplamayı başarmıştır.¹⁷

Türkiye Ermenilerini Katolikleştirmek amacına yönelik misyonerlik faaliyetleri; Fransa'nın siyasi, ekonomik, dinsel ve kültürel yayılmacılığında kullandığı en etkin yoldur. Bu amaca yönelik olarak Anadolu'ya pek çok Katolik misyoneri gelmiştir. Katolik öğretim kurumlarının büyük kısmı Fransız misyonerleri tarafından kurulmuştur. Misyonerlerin amacı Osmanlı Devleti’nde yaşayan Hristiyanları kendi taraflarına çekmek, onlara dini açıdan destek olmak ve Osmanlı Devleti'nden kopartarak kendi amaçlarına hizmet ettirmektir. Misyonerlerin bu gayelerine yardımcı olabilecek en elverişli yer ise okullardır.

1663–1702 yılları arasında önemli sayıda Ermeni Katolik mezhebine geçmiştir. Ermeniler 1830 yılında, Fransa'nın zorlamasıyla Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir cemaat olarak tanınmıştır.¹⁸ 1839 Tanzimat Fermanı ile yavaş da olsa Ermenilik ve Ermenistan’ı diriltme çabaları başlayacaktır. Ermeniler Avrupa’nın gündemine girerek, XX. yy. ın başlarında Avrupa’nın bazı şehirlerinde bağımsızlık amacı güden cemiyetler kurmuşlardır.¹⁹

Ülke dışında da faaliyette bulunan Osmanlı Ermenilerinin hareketinde iki güç egemendi. Birincisi, 1871’de İsviçre’de Marksist prensipler doğrultusunda kurulan

¹⁶Halil METİN, **Türkiye’nin Siyasi tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E.B. yay., İstanbul 1997, ss.65–66.

¹⁷YAZICI, **a.g.m.**, s. 256.

¹⁸Dündar AYDIN, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü ”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, 8–12 Ekim 1984 Erzurum, Ankara 1985, ss. 286–290.

¹⁹ÇELİK, **a.g.e.**, s.15.

Hınçak (Çan) Komitesi, ikincisi 1890'da Rusya'da, bütün Ermeni milliyetçilerini birleştirmeyi amaç edinen Taşnaksutyun (Ermeni İhtilâl Cemiyetleri Birliği) idi.²⁰

Zaman içinde Ruslar ve diğer Avrupa devletleri tarafından özerklik ve bağımsızlık isteklerinin önemsenmediğini gören Ermeniler, şiddete yönelme yolunu seçmişlerdir. Ermeniler; 30 Eylül 1895 tarihinde İstanbul'da olayların meydana gelmesinde, 14 Ağustos 1896'daki Osmanlı Bankası baskınının düzenlenmesinde, 21 Temmuz 1905 günü padişahın arabasına bomba konulmasında etkin rol oynamışlardır.²¹

XIX. yy.ın son çeyreğinden itibaren Adana ve havalisindeki Ermeniler de Avrupalı Devletlerin kışkırtmaları sonucunda Osmanlı idaresine karşı yer yer bağımsızlık hareketlerinde bulunarak, Adana ve Haçin'de isyanlar çıkarmıştır. Adana Ermenileri eski Kilikya Krallığını yeniden bu bölgede kurmak istiyorlardı.²²

Ermenilerin kanaatlerine göre Adana'da bir isyan çıkarırlarsa yabancı devletler işe müdahale edip, Akdeniz sahillerine asker çıkaracaklar ve bu havaliyi Türklerin elinden alıp kendilerine vereceklerdi.²³ Oysa Adana vilayetinde yaşayan Türk, Ermeni bütün halk birbirlerine karşı dostça davranmış, bu zamana kadar iki taraf arasında önemli bir anlaşmazlık çıkmamıştır. Avrupalı devletler de bu tabloyu bozmak için Ermenileri kışkırtmışlardır. Bunun politikanın ilk etkisi II. Meşrutiyet'ten sonra kendisini göstermiş, Adana Vilayetindeki faaliyetleri açıktan açığa atmıştır. Bu dönemde Adana Ermenilerini isyan etmeleri için kışkırtan, ruhani

²⁰Mim Kemal ÖKE, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, T.T.K yay, Ankara 1991, ss. 75-76.

²¹Remziye OKKAR, "Ermeni Meselesi", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ağustos 2004, s. 81.

²²Esat URAS, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul 1987, ss. 550-551; Sadi KOCAŞ, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara 1967, ss. 167.

²³Veysel EROĞLU, **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1973, s.91.

kimliği altında bir komiteci olan Adana Ermeni delegesi Episkos Muşeg ön plana çıkmaktadır. Muşeg, Çukurova’da Ermenilerin yaptıkları bütün taşkınlıkların düzenleyicisi olan komitelerin başı idi.²⁴

Muşeg ve yandaşlarının gayretleriyle doğu vilayetlerinden pek çok Ermeni getirilerek Adana’nın çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir. Muşeg; bizzat köyleri dolaşarak, kiliselerde konferanslar vererek halkı silahlandırmaya teşvik etmiştir. Kıbrıs ve Beyrut yolu ile gizli olarak getirilen silahlardan başka hükümetin resmi kayıtlarına göre gümrükten geçerek Adana’ya giren silahların sayısı 12.840 gibi büyük bir sayıya ulaşıyordu. Adana isyanından önce Ermenilerin tamamı silahlandırılarak, açıktan silah talimleri yapılmıştır. Muşeg, Ermenileri isyana hazır hale getirdikten sonra Mısır’a gitmiş, bunun ardından 27 Mayıs 1909 tarihinde ilk hareket patlak vermiştir.²⁵

c. I. Dünya Savaşında Ermeni Meselesi

I. Dünya Savaşında Ermeni meselesi yani bir boyut kazanmıştır. Savaş süresince İtilaf Devletleri Osmanlı Devletindeki azınlıkları, özellikle de Ermenileri devlet aleyhine kışkırtmak için çaba harcamışlardır. Savaşın başında İngiltere ve Fransa’nın Ermenileri I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti aleyhine kullanacaklarını öğrenen Osmanlı Hükümeti, 9 Eylül 1914’de tek taraflı olarak

²⁴KOCAŞ, **a.g.e**, s. 168.

²⁵Mehmed ASAF, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları**, Yay. Haz: İsmet PARMAKSIZOĞLU, T.T.K. yay., Ankara 1986, s. 7; İhsan SAKARYA, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Azınlık İlişkileri ve Adana’da Ermeni İsyanı”, **Askeri Tarih Bülteni**, S: 26, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1989, ss. 72-75; Mehmed HOCAOĞLU, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, ss. 572-573. EROĞLU, **a.g.e**, s.91.

Kapitülasyonları kaldırmıştır. Ekonomik ve ticari menfaatlerinin zarar göreceğini anlayan Fransızlar ve İngilizler Türk hükümetini protesto etmişlerdir.²⁶

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine yaptıkları planlar çerçevesinde kendilerine düşen sorumluluğun farkında olan Ermeniler; I. Dünya Savaşı sırasında Çarlık ordusuna gönüllü katılmış, Muş, Bitlis, Van'da isyanlar çıkartmışlardır

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin devlet aleyhine yaptıkları bu faaliyetleri önlemek için, 24 Nisan 1915'de Ermeni komiteleri kapatılmış ve yöneticilerinden 235 kişi “devlet aleyhinde faaliyette bulunmak” suçundan tutuklanmıştır. Komitelerin kapatılması ve elebaşların tutuklanması olayları daha da şiddetlendirmiştir.²⁷

Ermeniler Dâhiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarihli talimatı doğrultusunda geçici olmak kaydıyla güneye kaydırılmışlardır.²⁸

Ermeniler, I. Dünya Savaşı sırasında Batılı devletlerden bağımsız bir devlet kurmak konusunda destek istemişlerdir. Bunun için Fransa'ya yerleşerek Fransa'nın yanında savaşmaya karar veren Ermeniler, beyanname yayınlayarak takınacakları tavrı şu şekilde açıklamışlardır²⁹:

“Rus Ermenileri, Moskova orduları saflarında kardeşlerimizin cesetleri üzerinde yapılan tahkirin intikamını almak için vazifelerini yapacaklardır. Türk Ermenilerine gelince, hiçbir Ermeni'nin silahı ikinci vatanımız olan Fransa'ya ve onun müttefiklerine çevrilmemelidir.”

Rusya ve İngiltere ile işbirliği içinde hareket eden Ermenilerle Fransızların araları bir müddet sonra açılmıştır. Ermenilerin Çukurova da dâhil büyük Ermenistan

²⁶Ünsal Yavuz, “Fransız Dışişleri Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu”, **D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, Ankara 1982, ss. 655–657.

²⁷Hüsamettin YILDIRIM, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset yayınları, Ankara 2000, ss.29-30.

²⁸Bayram KODAMAN, **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Süleyman Demirel Üniv. yay, Isparta 2003, s. IV ; YAVUZ, **a.g.m**, s.135–136.

²⁹GÜRÜN, **a.g.e**, s.198.

hayali ile hareket etmeleri Çukurova'yı isteyen Fransızları rahatsız etmiştir. Ermenileri bu isteklerinden vazgeçirmeye çalışan Fransızlar o zamana kadar sustukları ve örtbas ettikleri Ermeni yalanlarını basın yoluyla Fransız kamuoyuna duyurmuştur.³⁰ Ancak devrin siyasi gelişmeleri Ermeniler ile Fransızlar arasındaki bu kavgayı kısa zamanda unutturmuş ve taraflar yeniden müttefik haline gelmişlerdir. Bu müttefikliğin bir uzantısı olarak 15 Kasım 1916'da "Doğu Lejyonu"³¹ nu kurma kararı alan Fransızlar, Ermenilerden yardım istemiş, karşılığında da savaştan sonra Fransa'nın hissesine düşecek olan Çukurova'nın Ermenilere bırakılacağını vaad etmiştir. Ermeni liderlerinden Bogos Nubar bu Fransız vaadini, şöyle yorumaktadır:

*"Ermenistan'ın mukadderatı müttefiklerinin elindedir. Bana yapılan bu davete büyük bir şevkle katılıyorum. Çünkü Fransa zaferden sonra milli isteklerimizin tam ve kat'i olarak sonuçlanacağı hakkında teminat vermiştir. "*³²

Ermeni-Fransız işbirliğinin en somut örneklerinden biri de Fransız Cumhurbaşkanı ile Ermeni Generali Anrantik arasında yapılan görüşmedir. Bu görüşme sonrası Cumhurbaşkanı konuşmasında, Ermenileri davalarına bağlı kaldıklarından dolayı kutlamış ve onlara yardım vaadinde bulunmuştur.³³

Amaçları Ermenilerden oluşan lejyoner taburları oluşturmak olan Fransızlar, İngilizlerin de yardımıyla binlerce Ermeniye silâh altına alarak Kıbrıs'ta eğitmeye başlamıştır. Askeri eğitimden geçen Ermeniler, 3 lejyoner taburu halinde Fransız

³⁰E.Ziya KARAL, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Dışişleri Akademisi yay., Ankara 1971, s.15.

³¹YAVUZ, **a.g.m.**, s.661.

³²Mehmet SARAY, **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniv. yay, İstanbul 2003, s. 85.

³³**İstiklal Harbi** , "Fransa Ermeni Generaline Yardım Vaad Etti", 14 Haziran 1919, No: 28.

subaylarının kumandası altında, bir kısmı da milis kuvvetleri olarak hazırlanmışlardır. Başlarına da Ermeni kumandanlar tayin edilmiştir.³⁴

Fransızlar bu askeri hazırlıkları yaparken, Ermeni patriğinin teşvikleri ile tehcirden dönen Ermeniler de akın akın Çukurova'ya gelmeye başlamıştır. Bölgede 60 bin civarında olan Ermeni sayısı 1918 ile 1919 arasında gelen göçmenlerle 150 bine ulaşmıştır.³⁵

³⁴Halil AYTEKİN, **Kıbrıs'ta Monarga Ermeni Lejyonu Kampı** , T.T.K. yay., Ankara 2000, ss.69-70; Nejat TÜZÜN, **Tarihimizde Ermeniler**, Akdeniz Üniversitesi Atatürk Devrimleri ve İlkeleri Araştırma Merkezi Yayın No:2, 1983, s. 62.

³⁵GÜRÜN, **a.g.e**, s.279.

II. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN UYGULAMASI, ADANA'NIN İŞGALİ

A. Mütareke Hükümleri ve Uygulama

İtilaf Devletleri; I. Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında planladıkları Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik planlarını, Mondros Mütarekesi ile uygulama fırsatı bulmuşlardır. Osmanlı heyeti ise mütarekeyi iki ordu arasında çatışmaya son veren bir anlaşma olarak görüyor, ülkenin hiçbir yerinin işgal edilmeyeceğine inanıyordu.³⁶

Mondros Mütarekesi'nin, 5. 7. 10. ve 16. maddeleri Adana ve çevresi ile doğrudan ve dolaylı ilgilidir. Bu maddeler:³⁷

Madde 5:

“Hudutların muhafazası ve iç asayişin devam ettirilmesi için lüzum görülecek askeri kuvvetten maadasının derhal terhisi, askeri kuvvetlerin miktar ve vaziyetleri itilaf hükümetleri tarafından Osmanlı Devleti ile müzakere edildikten sonra kararlaştırılacaktır.”

Madde 7:

“İtilaf Devletleri emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi bir sevkülceş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.”

Madde 10:

“Toros Tünellerinin Müttefikler tarafından işgali”

Madde 16:

“Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaat en yakın İtilaf kumandanına teslim olacaktır. Ve Kilikya'daki kuvvetlerin, intizamı muhafaza için gereken miktardan maadası, beşinci maddedeki şartlara uyularak verilecek kararlar veçhile geri çekilecektir.”

³⁶BIYIKLIOĞLU, a.g.e, s.51.

³⁷Ali TÜRKGELDİ, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay:7, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T:A:O, Ankara 1948, ss.38–41.

Görüldüğü gibi mütarekedeki maddeler, üstü kapalı ve yoruma açıktır. Sınırlar net olarak çizilmemiş, “Kilikya” kelimesi gibi nereyi kapsadığı bilinmeyen terimler kullanılmıştır. İtilaf devletleri 16. maddede yer alan Suriye ve Irak sınırlarına açıklık getirmedikleri gibi; 7. madde ile önemli gördükleri yerleri işgal etme, 10. Madde ile de Toros Tünelleri ve bütün demiryollarının kontrol etme ve kullanma yetkisine sahip olmuşlardır.

B. Mustafa Kemal Paşa’nın Adana’ya Gelmesi, Adana’nın Kurtuluşuna Yönelik Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı’nın son zaferi Mustafa Kemal Paşa’nın İngilizler ve Araplarla 25–26 Ekim 1918’de yaptığı muharebedir. Kazanılan bu muharebeyle düşmanın ilerleyişi durdurulmuş, Güney Doğu Anadolu’nun sınırları o günden belirlemiştir. Güney ve Güney Doğu Anadolu halkını silahlandırmayı düşünen Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Ordular Grubu Komutanı göreviyle, 31 Ekim 1918’de Kilis’ten Adana’ya gelmiştir.³⁸

Mustafa Kemal Paşa; aynı gün Adana’da General Von Sandres’ten Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığını devr almıştır. Bu görevi sadece 11 gün sürmüştür. Bu kısa süre içerisinde, her fırsatta Osmanlı Hükümetine protesto telgrafları çekerek Toros Tünelleri ve Adana konusunda hükümetin dikkatini çekmek istemiştir.³⁹ Mustafa Kemal Paşa Adana ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *“...Kilikya havalisinin, Adana Vilayetinin bir kısım-ı mühimini ihtiva malum ise de, hududu meçhuldür. Bunun tasrihi icab eder...”*. Anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal;

³⁸Taha TOROS, **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001, s.5.

³⁹Taha TOROS, **Atatürk’ün Adana Seyahatleri**, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Kültür Yayınları Dizisi No:1, Kemal Matbaası, Adana 1981; s.1; **Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, Haz: Nimet Arsan, Ankara 1991, s. 18; Gülseren AKALIN, “Adana’nın Gazili Günleri”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Y.K.Y. , İstanbul 2000, ss. 137-138.

İtilaf Devletlerinin Kilikya adı altında daha geniş bir alanı kontrol altına almak istediklerini ima etmek istemiş ama bir sonuç alamamıştır. Hükümet telgraflara geçiştirici cevaplar vermiştir.⁴⁰

Hükümete telgraflar çekerken bir yandan da Adanalı aydınlarla görüşerek halkı olabilecek işgallere karşı uyararak Mustafa Kemal Paşa; olacak taarruzlara karşı şehrin nasıl savunulacağı hakkında bilgiler vermiş, Toroslara, Gülek Boğazı'na ve Misis'e istihkâmlar yaptırmıştır.⁴¹ Bu faaliyetlerden sonra, resmi bir sıfatı olmadığından Adana'da daha fazla kalmayarak 10\11 Kasım gecesi ayrılmıştır.⁴²

C. Yörenin İşgali İle İlgili Gelişmeler ve İşgal Haberine Karşı İlk Tepkiler

Osmanlı Hariciye Nezareti, Adana ve çevresinin işgalini önlemeye çalışmışsa da, yapılan İngiliz tehditleri karşısında hükümet 22 Kasım 1918'de Adana ve havalisini Pozanti'ya kadar askerden boşaltılmasını kararlaştırılmıştır. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, hükümetinin bu kararını 23 Kasım 1918'de bir şifre ile ilgili ordulara bildirmiştir.⁴³

Bu haberin duyulmasının ardından Adana'nın düşman askerleri tarafından işgal edileceği endişesi Adanalıların telaşını büsbütün arttırmıştır. Adanalı aydın gençler Tevfik Kadri Ramazanoğlu'nun evinde bir araya gelerek bu konuyu görüşmüşlerdir. Bu toplantıda yazdıkları ve "Feryadname" diye adlandırdıkları ilk protesto telgrafını İstanbul gazeteleri ve çeşitli makamlara göndermişlerdir. Bu protesto 13 Aralık'da bazı İstanbul Gazetelerinde yayımlanmıştır:⁴⁴ (EK-3)

⁴⁰Kasım ENER, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, Ankara 1970, s.17.

⁴¹Süleyman HATİPOĞLU, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 33.

⁴²TOROS, **a.g.e.**, s. 4.

⁴³ÇELİK, **a.g.e.**, s. 46.

⁴⁴**Minber**; "Adana'nın Feryadı" 13 Aralık 1918.

“Adana’nın Feryadı

Makam-ı sadarete, A’yan, Meb’usana Matbuat Cemiyetine, Hariciye ve Dahiliye Nezaretleriyle Milli Ajans’a Adana a’yan ve müteberanından yüz dört imza ile keşide edilmiş telgraf-name:

Adana, 11 (M.A.) - Bin seneyi mütecaviz bir zamandan beri azim bir ekseriyetle bu vilayetde yaşıyoruz. Asırlarca İslam biladıyla hudud muhafızlığını etdikden sonra dört yüz küsür sene mukaddem beyimiz Ramazan-oğullarıyla bi’r-rıza ve el-mutavi’a Yavuz Sultan Selim’e tabi’ olarak cami’a-ı Osmaniye’ye dahil olduk. O günden beri devletimizi her zaman sevdik. Ve her zaman en sadık ve muti’ teba’sı olarak yaşadık. Bugünde ahalinin yüzde seksen yedi ekseriyeti bizde olarak Osmanlı yurdunun bir cüz’-i la-yenfekki bulunuyoruz. Bin senelik bir hakk-ı tarihiyenin verdiği salahiyetle ve cihanın şerait-i sulhiyesi olarak i’lan ve kabul edilen esasat dairesinde ebediyen Osmanlı kalmağı istiyoruz. Anavatanın bizi ağış-ı rahm ve şefkatinden ayırması hususuna himem-i seniyyelerini ve hayatımızın her nev’, vasıta ile efkar-ı umumiye-i cihana iblağı hususuna himmet buyurulmasını ve hukukumuzun te’mîn ve müdafaası zimam-daran-ı saltanat-ı seniyyeden ve erkan-ı matbuatdan bekliyoruz.”

Adana eşrafı, bu tür yazıları İstanbul’daki gerekli mercilere yollamaya devam etmiştir. İstanbul gazetelerinde 15 Aralık 1918 tarihli Adanalıların protesto yazısı da uzun ve ayrıntılı bir biçimde kaleme alınmıştır. Yazıda özet olarak; Adana halkının büyük çoğunluğunun Müslüman Türk nüfusa sahip olduğu, yörenin en eski Türk yurtlarından biri olduğu, Adana’nın Türk topraklarından koparılamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁵ Adanalılar bu girişimleri karşısında, haklarını koruyabilecek bir hükümet bulamamışlardır.

⁴⁵Hadisat, 15 Aralık 1918.

Ç. Adana'nın İngiltere ve Fransa Tarafından İşgal Edilmesi

Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nden Adana'nın askerden arındırılmasını istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu isteği kabul etmesi üzerine Başkomutan General Allenby'nin şu tebliği Adana Valiliği'ne iletilmiştir:⁴⁶

*“Mondros Mütarekesi'nin kontrol yetkisini veren maddesi mucibince Çukurova, müttefik orduları tarafından işgal altına alınacaktır. Bu işgal, barış antlaşmasının imzalanmasına kadar sürecek ihtiyati bir tedbir olup, orada yine Osmanlı kanunları yürürlükte kalacak ve Türk memurları vazifelerine devam edeceklerdir.”*⁴⁷

Bu tebliğ üzerine Kasım 1918'de Adana ve çevresinde bulunan Nihat Paşa komutasındaki II. Ordu geri çekilmeye başlamıştır, askeri karargâh da Konya'ya nakledilmiştir.⁴⁸

17 Aralık 1918'de Yarbay Romieu'nun komutasındaki Fransız birliği Mersin'den karaya çıkmıştır. Mersin'e gelen 1500 kişilik birliğin sadece 150'si Fransız, diğerleri Ermeni lejyonlarıdır. Bunlar, Fransızlar tarafından daha önce Mısır'da kurulmuş olan Doğu Lejyonu (Legion D'orient) alayına bağlı Fransız üniforması taşıyan Ermenilerdir.⁴⁹

Fransızlar, 21 Aralık 1918 günü akşamı Kolonel Romieu komutasındaki Ermeni gönüllü askerlerle Adana'ya girmişlerdir. (EK-4) Pozantı da, 27 Aralık 1918'de işgal edilmiştir. İşgal günü Adana'daki Ermeni evleri, dükkânları, çarşı, pazar, itilaf devletleri ve Ermeni bayrakları ile donatılmış, geceleri fener alayları

⁴⁶TÜZÜN, **a.g.m.**, s.62.

⁴⁷HATİPOĞLU, **a.g.e.**, ss.37-38.

⁴⁸Yusuf AYHAN, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana 1963, s.14; Recep DALKIR, **Yiğitlik Günleri Milli Mücadele'de Çukurova**, T.T. Postası Matbaası, İstanbul 1961, ss. 14.

⁴⁹Damar ARIKOĞLU, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961, s.74; İhsan SAKARYA, **Tarih Boyunca Ermeni Meselesi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı yay., Ankara 1979, s. 431; YAVUZ, **a.g.m.**, s.661; ENER, **a.g.e.**, ss.28-29.

düzenlenerek Türk bayrakları yakılmıştır.⁵⁰

Fransızlar öncelikle askeri binaları işgal etmişlerdir. 26 Aralık'ta Adana irtibat subayı Kurmay Binbaşı Tevfik Bey'in evi basılarak evraklarına el konmuş kendisi de karargâhına götürülmüştür.⁵¹ Bu olaylar üzerine istifa eden Vali Nazım Bey'in yerine Nihat Paşa atanmıştır. Ancak Nihat Paşa'nın işgalcilere karşı takındığı tavır onun da görevden alınmasına neden olmuştur.⁵² Adana'da yaşanan bu üzücü olaylar Sivas'taki hayet-i temsiliyenin de gündeminde yer almıştır. Bu konuyla ilgili olarak Mustafa Kemal 12 Aralık 1919'da Adana Heyet-i Merkeziyesine şu bildiriği göndermiştir. "Fransızlar ve Ermeniler tarafından sebebiyet verilmedikçe, tarafınızdan silahlı tecavüzlerde bulunulmamasını tavsiye eder ve fakat vatan mukadderatının dayanak nıktası olan milli birliğ sağlamlaştırmaya ve milli teşkilatımızı genişletmeye ve takviye etmeye son derece gayretle çalışmasını.... talep eyleriz..."⁵³ Görüldüğü üzere Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal, Adana'da ilk etapta savunma savaşının yapılmasının ve milli teşkilatlanmaya öncelik verilmesinin daha uygun olacağını görüşündedir.

D. İşgal Altında Adana

a. Bremond'un Adana Valiliğine Atanması

Ermeni lejyonlar, Adana'ya geldikleri ilk günden itibaren yöre halkına işkence yapmaya başlamış; kötü davranışlarından ötürü İskenderun, Belen bölgesi ve

⁵⁰Esat ÖZOĞUZ, **Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1934, s. 22; ENER, **a.g.e**, s.29; ARIKOĞLU, **a.g.e**, s. 74.

⁵¹ATASE; Kutu:118, Gömlek:79, Belge:79-4.

⁵²ÖZOĞUZ, **a.g.e**, s.22; ENER, **a.g.e**, s.29; Kamil ERDEHA, **Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, ss. 303-306.

⁵³Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle, Yay. Haz: İsmet GÖRGÜLÜ, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s.125.

Dörtyol'a yakın Özerli Köyü'nde çarpışmalar olmuştur.⁵⁴ Bu olaylar karşısında Kırıkhan-Kilis bölgesi de dâhil olmak üzere Türkler çete savaşına girmişlerdir. Bunun üzerine Başkomutan Allenby, Fransız işgalinde bulunan yerleri ikiye ayırarak mülki yönetimi Fransızlara, askeri kontrolü ise İngilizlere bırakmıştır. 19 Ocak 1919'da merkezi Adana olmak üzere Kuzey Bölgesi Genel Valiliği'ne Albay Bremond'u atamıştır.⁵⁵(EK-5)

Bremond, Adana Kuzey Bölgesi Genel Valiliği yaptığı dönemde Adanalılara çok sıkıntılı günler yaşatmıştır. Adana'ya sayıları 100.000'i bulan Ermeni gelmiş; bunların 70.000'ini Adana ve köylerine, 12.000'ini Dörtyol'a, 8.000'ini Haçin'e (Saimbeyli) diğerleri de Osmaniye, Kars (Kadirli) ve Sis'e (Kozan) yerleştirilmiştir.⁵⁶

Fransızlar Çukurova'yı işgal ederken, Ermeni Gönüllüleri'nin yanı sıra sömürgelerinden getirdikleri Tunus, Cezayir ve Senegalli askerlerden de yararlanmışlardır. (EK-6) Bu Müslüman askerlere, “*Türklerin İslamiyet'ten ayrılarak halifeye karşı isyan ettikleri*” gibi yanlış bilgiler vererek, Türklere karşı düşman etmeye çalışmışlardır.⁵⁷ İtilaf Devletleriyle, Ermeni Patrik Vekilinin isteklerine uyarak Tokat, Kayseri, Amasya, Yozgat, Ankara, Konya, Afyon ve İzmir'den de Adana ve çevresine Ermeniler gelmekteydi. Yapılan bu göç öyle yoğun olmuştur ki, İstanbul Hükümeti 26 Ekim 1919'da yapılan bu göç hareketinin durdurulması için

⁵⁴**BOA. HR. SYS** (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım) 2555-3/113.

⁵⁵Bige YAVUZ, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, T.T.K. yay. Ankara 1994, ss.55-56; Paul Du VEOU, **Kilikya Faciası 1919-1922**, Çev: Reşat Gögen, Basılmamış Eser 1938, s.42; ENER, **a.g.e**, s.30; Doğan AVCIOĞLU, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, İstanbul 1974, s. 6.

⁵⁶Süleyman HATİPOĞLU, “Çukurova'da Fransız Ermeni İşbirliği”, **Belleten**, Cilt: LXVI, S. 247, T.T.K. yay., Ankara 2002, s.951.

⁵⁷ILGAR, **a.g.m**, s. 17.

karar almıştır.⁵⁸ Ermeni gönüllüleri ve sömürgelerden gelen askerlerin yanı sıra; birçoğu daha önce Halep, Şam ve Beyrut'ta bulunan silahlandırılmış Kamavorlar da (Ermeni Fedaileri) Adana bölgesinde toplanmışlardır.⁵⁹ Gelen Ermeni muhacirlerin tümü Adana'nın 4 km. kuzeyine kadar kurulan çadırlara yerleştirilmiştir. Ermeniler, oradan geçen Türklere saldırarak işkencelerde bulunmuşlardır.⁶⁰

Bremond'un teşvikiyle yapılan Ermeni göçlerine karşı hiçbir tedbir alınamamış, işgal güçleri bölgede uygulamayı tasarladıkları politika için uygun bir ortama kavuşmuşlardır. Bremond'un Adana'da uyguladığı Ermeni yanlısı politikaya Vali Vekili Esad Bey karşı çıkmıştır. Bütün imkânlarıyla Fransızların müdahalesini önlemeye çalışan Esad Bey, Bremond Türk jandarmaları terhis edip silahlarını Ermenilere dağıtmaya başlayınca bu duruma itiraz etmiştir. Bunun üzerine Fransız Komutanı 21 Ekim 1919'da, onu Vali Vekilliği görevinden uzaklaştırmıştır. Esad Bey de durumu İçişleri Bakanlığına bildirmiştir. İstanbul Hükümeti kendisini İstanbul'a çağırması ve durum hakkında bir rapor istemiştir. Esad Bey'in verdiği rapor üzerine harekete geçen İstanbul Hükümeti, Fransız Komutanı Bremond'un Adana'dan alınması için girişimde bulunduyorsa da, Bremond Adana'da zorla topladığı imzalarla yerinde kalmayı başarmıştır.⁶¹

Bremond, Adana'da göreve başladıktan birkaç gün sonra şehirdeki asayiş bozulmuş, cinayetler, soygunlar ve yağmalamalar artarak hat safhaya çıkmıştır. Çete oldukları suçlamasıyla birçok Müslüman'ı kurşuna dizdirmiştir.⁶² Endişeye kapılan

⁵⁸ Selahattin TANSEL, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt II, M.E.B. (Milli Eğitim Bakanlığı) yay, İstanbul 1991, ss. 206-208.

⁵⁹ SAKARYA, **a.g.e.**, 431; ENER, **a.g.e.**, ss.28-29; ARIKOĞLU, **a.g.e.**, s.74;

⁶⁰ ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:118, Gömlek:52, Bel No:52-2.

⁶¹ ÖZOĞUZ, **a.g.e.**, ss. 49-55; ERDEHA, **a.g.e.**, ss. 306-309.

⁶² ENER, **a.g.e.**, s. 37.

halk evinden çıkamamış, esnaf dükkânlarını açamadığından şehirdeki ticari hayat durma noktasına gelmiştir. Halkın elinde bulunan ürün zorla alınarak Fransa'ya gönderilmiş, şehirde buğdayın kilosu 7–8 liraya fırlamıştır.⁶³

Bremond'un valiliği döneminde, jandarma ve polis teşkilatında komuta Fransızlar tarafından yürütülmüştür. Polis memurlarının başında bulunan ayyıldız işaretleri çıkarılmıştır. Türkler kamu işleri ihalelerine girme hakkından mahrum kalmışlardır. Eğitim hayatı ise okulların kapatılmasıyla durmuştur. Kapatılan Türk okullarının yerine Fransız-Arap okulları açılmıştır.⁶⁴

b. Ermenilere Askeri Harekatta Yer Verilmesi, Adana'nın İdari Açından Ermenileştirilmesi

Fransızlar, Adana'yı işgal ederken askeri harekâtlarında önemli ölçüde Ermenilerden yararlanmışlardır. İşgalin ardından, dünyanın dört bir tarafından gelen binlerce Ermeni gönüllüsü bölgeye akın etmiştir. Bu kuvvetler Fransız üniformaları giyiyor, Fransız bayrağı altında çarpışıyorlardı.⁶⁵

Bremond; oluşturulan taburları yetersiz bulmaktaydı. Ona göre Adana'da Türk egemenliğini şeklen temsil eden jandarma ortadan kalkmadıkça, Adana ve çevresini Ermenileri kullanarak işgal etmek zordu. Bu yüzden Bremond, Adana Jandarma Alay Komutanı Yarbay Haşim Beyi amacına engel saydığı için kendisine verdiği bir çay partisinden sonra tutuklatarak Adana'dan uzaklaştırmış, yerine Fransız Yüzbaşı

⁶³ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:660 Gömlek:25 Bel. No: 25–1.

⁶⁴BOA. HR. SYS. 2556–1/135–136,137; Taha TOROS, Ankara 2001, s.42.

⁶⁵Yahya AKYÜZ, “Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propagandası”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Nisan 2003 Yıl:4, S: 38, s. 4.

Lüpe'yi tayin etmiştir.⁶⁶ Yapılan bu görev değişikliğinden sonra Türk jandarmalarının yerine Ermeniler getirilmiştir.⁶⁷

Bremond, halkın silahlarını toplamış, kimini tutuklatıp kimini de Adana'dan uzaklaştırmıştır. Ermenilerin taşkınlıkları karşısında bazı Adanalılar ise, hala Padişaha telgraflar çekerek ondan yardım bekliyordu.⁶⁸

Ermenileri asker olarak kullanan Fransızlar, bölgenin idari yönden Ermenileştirilmesine de çalışmışlardır. İdarî işler için geniş ölçüde Ermeni memur kullanılıyor; Jandarma, Polis, demiryolları, posta vs. gibi önemli hizmetlere Ermeniler atanıyordu.⁶⁹

Yaptıkları teşkilatlanmayı genişletmeyi düşünen Fransızlar bir müddet sonra, bölgeye sancak guvernörü sıfatıyla Albay Normah'ı göndermişlerdir. Normah da tıpkı Bremond gibi Ermeni yanlısı bir politika izlemiş, göreve başladığı ilk gün Ermeni gençlerini silahlandırmıştır.⁷⁰ Adana civarındaki İncirlik ve Şeyh Murad Köylerindeki Ermenilere silah dağıtılmış, karakollara Ermeni subaylar tayin edilmiştir.⁷¹ Silah dağıtılma işi o kadar hızlı yapılmıştır ki çoğunun silahlandırıldığı görülmüştür.⁷² Ermenilerin ayrıca gizli teşkilat kurma çalışmaları sonucu; 16–40 yaş arasındaki bazı Ermeniler teşkilatta yer almak için gizlice kayıt yaptırmışlardır.⁷³

⁶⁶Ali Saip URSAVAŞ, **Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları**, Çev: Hüseyin Işık, Gnkur. ATASE Bşk.lığı yay., Ankara 2000, s. 26.

⁶⁷YAVUZ, **a.g.e.**, ss.55–56; ENER, **a.g.e.**, ss.30–35.

⁶⁸Mahmut GOLOĞLU, **Milli Mücadele Tarihi, 4 ncü Kitap, Cumhuriyete Doğru (1921–1922)**, Goloğlu Yayınları, Ankara 1970, ss. 219–220.

⁶⁹Altan DELİORMAN, **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi yay, İstanbul 1980, s. 264; AKYÜZ, **a.g.m.**, s.4; ÖKE, **a.g.e.**, s. 178; GAZİGİRAY, **a.g.e.**, ss. 567–568; METİN, **a.g.e.**, s.174.

⁷⁰**BOA.HR.SYS.2556-1/166.**

⁷¹ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:118, Gömlek:79 Bel. No:79–9.

⁷²ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:861, Gömlek:82 Bel. No:82-1; Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 6 Ocak 1953.

⁷³ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:47, Gömlek:137, Bel. No:137–1.

Bu teşkilatlanmayı yerinde görmek isteyen Fransız General Goro, 10 Aralık 1919 günü Adana'ya gelmiştir. Halka Fransız bayrağı çektirilmiş ve sokaklardan birinin ismi de Goro Caddesi olarak değiştirilmiştir.⁷⁴ Ermenileri siyasi ve ekonomik çıkarları için kullanan Fransızlar, Ermeni ve Fransız bayraklarının asılmasına izin verirken, Türk bayraklarının asılmasına izin vermemişlerdir. Türk bayrağının asılmamasına sebep olarak şu açıklamayı yapmışlardır: *“Adana ve havalisi işgal altındadır. Ermeniler Türk bayrağını görürlerse heyecana geleceklerdir bayrak asılmayacaktır.”*⁷⁵

E. 1919 YILI OLAYLARI

I. Adana Merkez Sancağında Yaşananlar

Hem askeri harekâtlarda, hem de idari kadrolarda yer alan Ermenilerin taşkınlıkları artmaktaydı. Türklerin elindeki silahlar tehdit yoluyla toplanıyor, silahlandırılan Ermeniler tarafından her gün birkaç Türkü katlediliyordu.⁷⁶ Ermenilere kurdurulan Tesviye-i Mesalih Komisyonları⁷⁷ vasıtasıyla Türklerin mallarına el konuluyordu.⁷⁸ Artan Fransız ve Ermeni baskısı karşısında endişeye kapılan Adana halkı kendi içerisinde tedbirler alma yoluna gitmiş, bekçilerin yanında kendileri de geceleri mahallelerde sabaha kadar nöbet tutmuştur.⁷⁹ Herkes gücünün yettiğince silah ve cephane temin etmeye çalışmıştır.⁸⁰

⁷⁴ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:113, Gömlek:35, Bel. No:35-1.

⁷⁵ÖZOĞUZ, **a.g.e.**, s.24.

⁷⁶ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu: 861 Gömlek: 82 Bel. No: 82-1.

⁷⁷Fransız ordusu kontrolünde Ermeni Gönüllü Tugayları tarafından Ermenilerin şikayetlerini dinleyerek isteklerini yerine getirmek üzere, olağanüstü yetkilerle kurulmuş komisyondur.

⁷⁸Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 7 Ocak 1953.

⁷⁹**Adana'ya Doğru**, 22 Aralık 1918.

⁸⁰Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 6 Ocak 1953; ÖZOĞUZ, **a.g.e.**, ss. 22-23.

1919 yılının Ocak ayından itibaren Adana merkezinde korkunç olaylar ard ardına yaşanmaya başlamıştır. Fransız askerlerinin ve Ermenilerin zulmü nedeniyle, Türkler Ermenilerin semtlerine gidemez olmuşlardır.⁸¹

İlk önemli olay 10 Ocak 1919'da yaşanmıştır. Kahyaoğlu Civarında Abdo Ağa'nın Çiftliği'ni basan 15 Ermeni; Abdo Ağa, kızı ve savunmasız 15 işçisini katletmişlerdir. Olay sonrası birkaç Ermeni tutuklanmışsa da daha sonra serbest bırakılmışlardır. 10 Şubat'ta Türk dükkânlarını yağmalayan Ermeniler; Adana Emniyet Müdür Muavinliği'ne Ermeni Komiteci Vahan'ın getirilmesiyle yağma ve katletme olaylarını daha da artırmışlardır.⁸² Olaylar üzerine, 19 Şubat'ta toplanan İngiliz-Fransız savaş komitesi Ermeni lejyonlarından bir kısmının dağıtılmasına karar vermiştir.⁸³ İngiliz General Lesley Şubat 1919'da Adana'ya gelmiş, çoğunluğu Müslüman olan bir İngiliz tugayı da Adana'ya ulaşmıştır. Adanalılar, Müslüman askerlerin Adana'ya gelmelerini sevinçle karşılamış, ancak bu ortam çok sürmemiş, şehir genelinde olaylar tekrar başlamıştır.⁸⁴

Ermeniler her gün 10–12 Müslüman'ı katlederek kuyulara atmaktaydılar.⁸⁵ Adana ve bağlarında adları tespit edilemeyen Türklerin katledilmesinden sonra, 25 Şubat 1919'da sarraf Vanlı Ahmet Efendi'nin evi, komşusu Agop ve 15 kadar Ermeni askeri tarafından basılmıştır. Ahmet Efendi'yi öldüren Ermeniler, boğmaya çalıştıkları karısının feryatları üzerine evden çok miktarda para ve mücevheri alarak

⁸¹Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 12 Ocak 1953.

⁸²**İstiklal Harbi**, “Adana’da Fransız İdaresi! İşgal Kumandanlığı, Vahan Efendiyi Polis Müdür Muavini Tayin Etti!” 14 Haziran 1919; Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 6 Ocak 1953; TOROS, **a.g.e.**, s. 42; ENER, **a.g.e.**, s. 30.

⁸³Zeki SARIHAN, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü Cilt I (Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne)**, T.T.K. yay., Ankara 1993, s. 137.

⁸⁴TOROS, **a.g.e.**, s. 48.

⁸⁵ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:53 Gömlek:11 Bel. No:11–1.

kaçmışlardır.⁸⁶ 4 Mart'ta Dellal Ahmet, kendi bağ evinde Ermeniler tarafından önce dövülmüş, sonra da ucu telli kırbaçlarla çarpmıha gerilerek katledilmiştir.⁸⁷

Kolonel Normah, avdan dönen Sislioğlu Ali Ağa'yı Ermenilere öldürtmüştür. Çiftliklerdeki Türkler, Karşıyaka ve Kumluk meydanında Ermeniler tarafından kurşuna dizilmiştir. Dabağogullarından Ragıp, Kızıldağ Yaylası civarında, Ermeniler tarafından gözleri oyularak, iki arkadaşı ise başları kesilerek öldürülmüştür.⁸⁸

6 Aralık 1919'da Amanos Amele Taburu Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Efendi Pozantı'da öldürülmüştür.⁸⁹ 22 Aralık 1919'da Adana'nın Eski İstasyon civarındaki Ermeni mahallesinde 14 yaşlarında parçalanarak öldürülmüş bir Türk çocuğunun cesedi bulunmuştur.⁹⁰

1919 yılı boyunca Adana'da yaşanan Ermeni vahşeti Yusuf Ayhan tarafından şu şekilde dile getirilmektedir:⁹¹

“Adana ve cephelerinde milli mukavemetin gelişmesiyle, şehirde de Fransız ve Ermeni baskısı dayanılmaz bir şiddet derecesini bulmuştu. Bu öfke dolu baskı altında, Adana'nın nefesi kesiliyordu. İşgal katlanılamaz bir mezalim halini almıştı.

Adana baştanbaşa kan kokuyordu. Türk kanı kıyasıya akıtılıyor, insan mezbahalarına sürüklenerek götürülen Türkler buralarda boğazlanıyordu. Ermeni kilisesi (EK-7) bu mezbahaların başında geliyordu. Kilisenin batı cephesinde zangoç için küçük bir ev vardı. Bu ev kilise avlusundaydı. Kilise önünden geçen sokağın kenarındaki zangocun evi insan mezbahası haline gelmişti. Bu mezbahada hergün bir çok Türk çocuğu boğazlanıyordu.

Ermeni mezbahalarında bin bir işkenceyle öldürülen Türkler, genel olarak, Adana'nın yerli simalarıydı. Bunlar Adanalı Ermenilerin yakından tanıdığı ve iğtişastan beri dış biledikleri ailelerin çocuklarıydı. Eski husumetlerin intikamını almak için bu mezbahalarda her gün kan akıtılıyor, birçok Türk çocuğu boğazlanıyordu. Eski tanıdıklarından ele geçirenler mezbahalarda

⁸⁶ENER, a.g.e, ss 30-35.

⁸⁷Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 9 Ocak 1953.

⁸⁸**Yeni Adana**, 14 Ocak 1953.

⁸⁹BOA. HR. SYS. 2555-3/41; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:116, Gömlek:66, Bel. No:66-1; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:296, Gömlek, 177, Bel. No:177-1.

⁹⁰İrade-i Milliye, 12 Ocak 1920.

⁹¹AYHAN, a.g.e, ss 29-30.

işkenceyle öldürülür, diğer masumlar da kilise avlusunda açılan büyük bir çukura atılırdı.

Kilise avlusu baştanbaşa kazılarak derin bir mezarlık haline gelmişti. Bu mezarlık bir iki bin kişiyi alacak derinlikte kazılmıştı. Mezbahada parçalamaya lüzum görmediklerini bıçaklayarak çukura atıyorlardı. Çukura atılanlardan çoğu ya beynine bir kurşun sıkarak yahut da başına bir çekiçe vurularak öldürülüyor, ölmese de yuvarlandığı çukurda inceleyerek can veriyordu.”

II. Kozan Sancağında Yaşanan Gelişmeler:

Fransız ve İngilizlerin desteğiyle şımaran Ermenilerin zulmü, Adana Vilayetinin merkezi ve yakın çevresiyle sınırlı kalmamış, sancaklar ve bunlara bağlı yerlerde de kendini göstermiştir. Ermenilerin bölge halkına yaptıkları zulümün en yoğun olduğu yerlerden biri de Kozan Sancağıdır. Kozan o dönemde Adana Vilayetinin büyük ve önemli sancaklarından birisidir. Haçin(Saimbeyli), Kadirli(Kars), Kozan(Sis) ve Feke olmak üzere 4 ilçe merkezinden oluşmaktadır.

a. Kozan’da (Sis) Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Fransızlar, Kozan'ın merkezi Sis kasabasını 7 Mart 1919'da işgal etmişler; Feke, Saimbeyli (Haçin) ve dolaylarına hâkim olmak, özellikle buralarda silahlı Ermeni azınlıklara yardım etmek için harekete geçmişlerdir.

Binbaşı Taillardat adında bir askeri mutasarrıf, işgalden bir gün sonra Kozan’a gelmiştir.⁹² Kozan'a geldiği ilk gün, Hükümet Binası'na giderek mutasarrıfın makamında kendisini karşılayanlara: *"İtilaf Devletlerinin kararıyla memleketinize geldim. Müslüman ve Hristiyan, ırk ve mezhep ayrımı yapmadan hepiniz hakkında eşitlik tatbik edeceğim ve adalet uygulayacağım!"* demesi şüphesiz bir aldatmacaydı.⁹³ Taillardat'ın çevresindeki Ermeniler, kendisini Fransız ve Ermeni bayraklarından yapılmış bir zafer takı altından geçirip mutasarrıflık makamına

⁹²VEOU, a.g.e, s. 50.

⁹³Ahmet Cevdet ÇAMURDAN, *Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları*, Adana 1969, s.170.

götürmüşlerdir. Yüzbaşı Ali Saip URSAVAŞ gördüklerini şu şekilde ifade etmektedir⁹⁴:

“Bu beyaz kalpaklı kamalı çifte tabancalı Ermeniler akın akın Kozan’a gelmeye başladılar. Birçokları Kafkasya’da Çarın ordusuna hizmet eden Antranik çetesine ve anarşist derneklere mensup bu serseriler uzun süre cinayet ve haydutluk ile yaşadıklarından, kendilerine bunu bir sanat ve geçim aracı olarak seçtiklerinden gözleri kanlanmış birer insan kasabı olmuşlardır. Yıkamak, kırmak ve ezmek öldürmek onların tek amacı olmuştur. Çeşitli ve garip üniformalı bu anarşistler, herkese kendilerini çeşitli rütbelerdeki Fransız subayı olarak tanıtıyorlardı”

Taillardat, Türk jandarmalarından alınan silahlarla Kozan Ermenilerini silahlandırmıştır. Ek olarak dışarıdan 450 Ermeni fedaisi getirilmiştir.⁹⁵ Kozan’da hapis ve baskı yöntemi uygulayarak Türklerden büyük miktarlarda para toplatmıştır. İşgal yönetiminin kurduğu "Tesviye-i Mesalih" komisyonları, Türklere ait evlerin ve hayvanların, Ermenilerin yalancı şahitlikleriyle el değiştirmesinde aracılık yapmaktaydı.⁹⁶

Fransız-Ermeni zabıta ve hafiye teşkilatıyla, Ermeni fedailerini yollarda ellerine geçirdikleri Türkleri acımasızca öldürüyorlardı. Ermeni çeteleri katliamlarını Kozan merkezinden çok, kenar semt ve köylerde yapmaya özen göstermişlerdir:

Taillardat’dan yüz bulan 7 Ermeni fedaisi, Hacı Hasanağazade Ali Şadi Bey’in evine gece baskın düzenlemiş, feryatların çevreden duyulması üzerine katliam yapamamıştır. Ökkaşe, Ahmet, Mehmet Zahit, Mahmut, Lütfullah, Kemal, Şükrü Efendi, Ümmet Çavuş, Usta Ethem, Mustafa Ağa sebep gösterilmeden manastırdaki zindana atılmıştır. Taillardat, Mahmut Efendi’den 50 altın lira ve 285 lira, Ahmet

⁹⁴URSAVAŞ, a.g.e, s. 27.

⁹⁵ÇAMURDAN, a.g.e, s.1.

⁹⁶URSAVAŞ, a.g.e, ss 20–26.

Efendi' den 280 lira ve 30 liralık gümüş parayı kurtuluş bedeli olarak almıştır.⁹⁷

Tavaslı ve Hacılar Köyü'nden Ahmet, Mustafa ile arkadaşı ve isimleri tespit edilemeyen birçok Türk, gözleri oyularak ve burunları kesilerek şehit edilmişlerdir. Kozan'ın işgali sırasında yollarda ve dağlarda parça parça edilmiş durumda 140 Türk cesedi bulunmuştur. Çevreye saldıran Ermeni fedaileri Türk köylerini basıp, Türklere hakaret ve eziyet etmek için Müslüman kadınları tehdit ve baskıyla kiliselerde Hristiyan yapılmışlardır.⁹⁸

Kurtoğlu, Toklunlu Çiftliği; Çolak Hasan, Hamam, Yassı, Cani, Ahmet Ağa ve Kabasakal Köyleri Ermeni jandarma ve gönüllüleri tarafından tamamen yakılmıştır. Bu köylerden firar ederek kurtulan 1750 kişi Ceyhan'a, 1500 kişi Karsantı'ya göç etmek zorunda kalmıştır. ⁹⁹ Hamam Köyü ve civarını ateşler içinde bırakan Ermeniler, Çukurören Köyü'ne de saldırmışlardır. Köylülerin bütün para ve kıymetli eşyalarını zorla alıp, evleri ateşe vermişlerdir. Rumlu Cemal Çavuş, karısı ve 13 yaşındaki oğlu kasaba kenarındaki ormana götürülerek öldürülmüştür.

Bir grup Ermeni, Feke ve Saimbeyli'den Kozan'a dönerken uğradıkları Akkaya, Çulluşağı, Düzağaç Köylerinde çeşitli mezalim ve soygunculuk yaptıktan sonra, Akkaya Köyü'nün bekçisi Hüseyin'i öldürmüş, Düzağaçlı Aliş Ahmed'in karısıyla Akkaya'da iki kadına tecavüz etmiştir.

Adana'ya hayvanlarını satmaya giden Danacılı Köyü'nden Hatipzade Abdulkadir Efendi ve 5 arkadaşı, Sarıçam mevkiinde, Kozan Ermeni komitesi reisi Aziryan Misak'ın ailesini Adana'ya bırakarak dönmekte olan Ermeni jandarmaları ile karşılaşmışlardır. Papazoğlu Samuel, Saçlıoğlu Arşevil, Kel Karabetoğlu Aşut ve

⁹⁷ÇAMURDAN, a.g.e, s.136.

⁹⁸URSAVAŞ, a.g.e, ss. 30-31.

⁹⁹Süleyman KOCABAŞ, **Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir**, Vatan yayınları, İstanbul 1994, ss. 143-144.

diğer iki Ermeni Abdulkadir Efendi ile birlikte, Adana'nın Kütüklü Köyü'nden Hacıoğlu Gök Mehmet, Saygeçit Köyü'nden Halaçoğlu Mehmet, Saraçoğlu Emir, Ali Çavuş, Osman adındaki yol arkadaşlarını korkunç bir şekilde katledilmişlerdir.

Tahsilat için Akçalıuşağı taraflarına giden Tahsildar Ali Efendi, kendisini korumakla görevli Ermeni jandarmalar tarafından feci şekilde öldürülerek parasına el konulmuştur. İzin alarak kasabadan çıkan 100'ün üzerindeki kabileyi yolda çeviren 50 kadar Ermeni fedaisi, önce malları yağma etmiş, sonra dada Türkleri öldürmüşlerdir. Karaköy'den Kozan'a gelmekte olan 57 silahlı Ermeni, yol güzergâhındaki köylerde yağma ve katliamlarda bulunmuşlardır.¹⁰⁰

Silah gücünü iyice arttıran Ermenilerin Kozan'da yaptıkları taşkınlıkların ve katliamın önü kesilmiyordu. Belediye Doktoru Nafiz Ali Efendi'nin evini 22–23 Şubat 1920 gecesi basan 16 Ermeni, iki saat boyunca doktora çeşitli işkence yapıp, evdeki bütün para ve kıymetli eşyasını alıp kaçmışlardır. Posta Sürücüsü Hüseyin Bey, Kozan'a on beş dakika uzaklıktaki Uyuzpınarı mevkiinde, 3 Ermeni tarafından öldürülerek parası alınmıştır.¹⁰¹ Kamışoba Köyü, Ermeni fedailer tarafından gece basılmış, ateşe verilen evlerden çıkıp kaçmaya çalışan çocuklar kurşun yağmuruna tutulmuştur.¹⁰²

Kozan'a bir saat uzaklıkta bulunan Ispahalı Köyü'ne gece saldıran Ermeniler, köylüleri bir eve toplayıp, bütün paralarını aldıktan sonra, üzerlerine ateş edip 6 kişiyi öldürmüşlerdir. Sabah kasabaya gelen şehit aileleri, katilleri teşhis ederek gösterdikleri halde, Taillardat, "yanlıştır, bunlar değildir" diyerek gerçekleri ört bas etmiştir.

¹⁰⁰ Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 22 Aralık 1977.

¹⁰¹ ÇAMURDAN, **a.g.e.**, s.136.

¹⁰² Faik Üstün KADİRLİ, **Adana'nın İşgali ve Milli Mücadele**, İstanbul 1955, s. 6.

Ümmet Çavuş, çarşı içinde Fekeli Kesberoğlu Agop tarafından öldürülmüştür. Agop, ceza almak yerine Ermeni komiteleri tarafından 300 lira para verilerek ödüllendirilmiştir. 5 Ermeni fedaisi, kasaba civarındaki bağ bekçilerinden ve Rumeli muhacirlerinden 3 Türk'ü kama ve kasaturayla öldürmüşler, 1 kişiyi de ağır yaralamışlardır. Kasaba civarındaki bağlarına gitmekte olan Topal Hacızade Ahmet ve Mustafa ile Ahmet Çavuş katledilmiştir. Aile fertlerinin cenazeleri bulup, kasabaya getirmek için yanlarına jandarma verilmesi istekleri kabul edilmemiştir.¹⁰³

Ermeni zulmünden canlarını ve namuslarını kurtarmak için, Üçhüyük'teki çiftliğinden Deli Hasan Köyü'ne doğru yola çıkan Kozan ulemasından Çamurdanzade Hacı Mustafa Efendi, eşi Emine, bir çocuğu, eski Kozan Müftüsü Sehlikoğlu'nun eşi Raziye, Raziye'nin torunu ve arabacıları, Adana-Kozan yolu üzerindeki Ağanın Köprüsü'nde, Adana'ya gitmekte olan Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Bu korkunç katliama ve Ermeni tecavüzlerine uğramamak için kasaba dışına çıkan 200 kişiyi aşkın Türk katledilerek, birçoğu da kuyulara atılarak yok edilmişlerdir.

Kozan'da Türklere yapılan katliamların en korkuncu ve tüyleri ürperteni insanları fırınlarda yakılma olaylarıdır. Sancak merkezindeki anarşi nedeniyle başka bir yere gidemeyen Muhasebeci Hamdi, Yazı İşleri Müdürü Ali Rıza, Kozanoğlu Mustafa, Emekli Yüzbaşı Mehmet, Ermenilerin işkencelerinden sonra fırına atılarak diri diri yakılmışlardır. Fransızların korumasındaki Ermeniler Kozan'ı terk ettiklerinde, beş katliam fırını ve önlerindeki insan yağlarının canlı izlerini görenler vahşetin boyutlarını görüp, medeni Fransızların marifetiyle bu cinayetleri işleyen

¹⁰³ÇAMURDAN, a.g.e, ss. 136–137.

Ermenilere lanetler yağdırmışlardır.¹⁰⁴

b. Haçin 'de (Saimbeyli) ve Fek'e'de Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Çukurova'nın Orta Anadolu'ya açılan kapısı konumunda olan Haçin, Kozan Sancağında Ermenilerin önceden beri en kalabalık olduğu bölgedir. Fransızlar bu kilit noktayı işgal ederek, Ermeniler aracılığıyla işgal sahalarını genişletmeyi hedeflemişlerdir.

Haçin Ermenileri, Türk köylüleri borçlandırarak arazilerini genişletmişlerdir. Amerikalı misyonerlerin çabalarıyla kasabanın dışında kurulan Amerikan Koleji'nde Ermeni gençleri, Osmanlı vatandaşlığından soğutacak bilgilerle yetiştirilmişlerdir.¹⁰⁵ 1915 tehcirinde Haçin'den uzaklaştırılan Ermeniler, Adana'nın işgaliyle 1919 Mart'ından itibaren gelmeye başlamışlardır. Fransızların teşvikiyle 8000 Ermeni, Suriye'deki Osmanlı ordu deposundan yağmaladıkları mermi sandıkları ve piyade tüfekleriyle Haçin'e yerleştirilmiştir.¹⁰⁶

Fransızların desteğiyle Haçin'in idaresini lehlerine değiştiren Ermeniler, öncelikle hükümet idaresinde görevli olan Türk memurların işine son vermiştir. Armenak adında bir Ermeni Kaymakamlığa getirilmiş, Hapet, Emniyet Komiseri, Turpsarkisyan Bogos Jandarma Komutanı, Hamparsum Evyıkanyan Belediye Başkanı, oğlu Karabet PTT Müdürü, Avadik Soğanlanyan Mağara Nahiye Müdürü, Kirkor da Mağara Nahiyesi Takım Kumandanı olmuştur. Ermenistan hükümetini

¹⁰⁴Osman TUFAN, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, Bahar Matbaası, İstanbul 1964, s. 86; Cezmi YURTSEVER, **Tokat**, Çukurovalı yay., Adana 2006, s. 148; AYHAN, **a.g.e**, s.46; USTÜN, **a.g.e**, s.6; ÇAMURDAN, **a.g.e**, s.142; Tevfik COŞKUN, **Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar**, Kadirli 1967, s.36.

¹⁰⁵Mustafa ONAR, **Kurtuluş Savaşı'nda "Haçin Gâvuru"**, Doğu Matbaası, İstanbul 1975 ss.30-31; TUFAN, **a.g.e**, s. 96.

¹⁰⁶ENER, **a.g.e**, s.38.

kurmak için siyasi çalışmalar yapmışlardır. Bu amaçla Avedis Çavdaryan başkanlığında, "Ermeni Milli Meclisi" kurulmuştur. Bu Meclisin aldığı karar üzerine, her biri 700–800 kişiden oluşan silahlı iki tabur kurulmuştur. Fransız usulüyle eğitim yapan bu taburların komutanı Cebeciyan'dır. Cebeciyan, Doğu Anadolu'da Türk kanı akıtmakla tanınan Antranik'in intikam alayında görev almış bir Ermeni subayı olarak tanınmaktaydı.¹⁰⁷

Teşkilatlanma işlerini tamamlayan Ermeniler, kasaba içinde yalnız buldukları Türkleri misafir etme bahanesiyle zorla evlerine götürüp öldürmüşlerdir. Öldürülenler, Ermeni mezarlığındaki çukura atılmıştır.¹⁰⁸ Kalekilse Köyünden Haçin'e gitmekte olan 8–10 Müslüman içinden bir kadın Ermeniler tarafından zorla kocasının yanından alınarak dağa götürülmüştür.¹⁰⁹

Ermenilerin baskıları arttıkça Türkler de işkence ve katliamlara karşı tepki göstermeye başlamış, yer yer silahlı mücadeleye girmiştir. Örneğin, Haçin'den mülazım Kirkor Efendi kumandasında 200 kişilik bir Ermeni kuvveti Aziziye hududu civarındaki Kayarcık ve Kesen Köylerine gelerek halka baskı uygulamış, halk silahla direnmiştir.¹¹⁰ Çöhmürlü Köyü'nden Gizik Duran ile Feke'nin Asmaca Köyü'nden Arap Ali ve arkadaşları, Ermeni zulmüne karşı silaha sarılıp dağa çıkmışlardır. Gizik Duran'ın organize tepkileri, Haçin ve civarındaki milli direniş hareketinin artmasına sebep olmuştur. 20 kişilik çetesi, Haçin'e memur aylıklarını götüren Teğmen Misak ve 4 Ermeni jandarmasını, 17 Kasım 1919'da Bozat

¹⁰⁷Mehmet BAYKAL, **Haçin-Saimbeyli Kurtuluş Savaşı Hatıraları**, Adana 1989, s.22.

¹⁰⁸BAYKAL, **a.g.e.**, s.32.

¹⁰⁹**BOA.HR.SYS.** 2543-6/22.

¹¹⁰ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:57 Gömlek:67 Bel No:67–2.

Gediği'nde pusuya düşürerek öldürmüşlerdir.¹¹¹

Gizik Duran'ın direniş çabaları tek başına yetersiz kalmış, Ermenilerin Haçin'de yaptıkları katliamın önü kesilememiştir. 19 Ocak 1920'de Haçin Kaymakamı ile müftüsü yolda giderlerken önlerine çıkan silahlı iki Ermeni tarafından yaralanmıştır. Bu olay üzerine galeyana gelen Haçin halkını susturmak için kasaba bombalanmış, bu bombalamada 150 masum kişi ölmüştür.¹¹²

Merkeze yarım saat uzaklıkta, Ermeni fedailerinin 2 Türk çocuğunu öldürülmek üzere olduğunu gören İsmail adındaki genç, çocukları kurtarmak için yaptığı ricanın kurbanı olmuş; burnu kesilip, gözleri oyularak öldürülmüştür.¹¹³ Olay üzerine galeyana gelen Feke, Saimbeyli ve Sis halkı da silahlanmaya başlamıştır. Fransız ve Ermenilerin kötü idaresinden bıkan halk dağlara ve Kayseri Sancağı'na sığınmıştır. Heyeti Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal, Kozanoğlu Doğan Bey'i telgraf başına çağırarak harekâta başlamasını emretmiştir. Teşkilatın bir an önce tamamlanması için daha büyük gayretle çalışmasına rağmen bölgenin engebeli ve ikmal merkezlerinden uzak olmasından ötürü istenildiği gibi gelişmemiştir.

Haçin müfettişi ile Hoca Halil Efendi'nin Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine Feke'den 32 imzalı bir protesto telgrafı çekilmiştir. Telgrafta hem olaydan, hem de Türklerin silahlarının Ermeniler tarafından toplatıldığından bahsedilmiştir. Ancak yapılan bu protesto sonuç vermemiş, katliamların önüne geçilememiştir.¹¹⁴

8-9 Mart'ta kasabadaki Türkler dokuma atölyesine doldurulmuş, içlerinden

¹¹¹ONAR, a.g.e, s.75; TUFAN, a.g.e, s. 44; ÇAMURDAN, a.g.e, s.151.

¹¹²Hâkimiyet-i Milliye; 28 Ocak 1920; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:118 Gömlek:79 Bel No:79-8.

¹¹³Yusuf Ziya BİLDİRİCİ, "Adana'da Son Fransız-Ermeni Macerası ve Katliamlar", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Editörler: İdris BAL, Mustafa ÇUFALI, Nobel Yayın, Ankara 2003, s. 509.

¹¹⁴Hâkimiyet-i Milliye, 28 Ocak 1920.

217'si Hükümet Konağı'na nakledilmiş ve en ilkel yöntemlerle öldürülmüştür.¹¹⁵

12 Mart 1920'de Kaymakam Şerafettin Bey'in yardımıyla Feke Türklerin eline geçmiştir.¹¹⁶ Milli Kuvvetler Haçin üzerine ağırlıklarını yoğunlaştırmıştır.¹¹⁷ Haçin Kaymakamı Karabet'in, 5 Mart'ta Bremond'dan yardım istemesi üzerine,¹¹⁸ Fransız işgal idaresi Adana'dan 400 silahlı Ermeni gönüllüsü, 1.200 tüfek, 125.000 fişek ile bir miktar el bombası göndermiştir.¹¹⁹

Cebeciyan komutasındaki Ermeniler, Haçin'in Türkler tarafından kuşatılması üzerine Kaytancızade Mürsel Bey'in hanımı Fatma Hatun'u Kale Kilise'de idam etmiştir. Kuşatma süresince bu şekilde teşhir edilerek, Milli Kuvvetlere gözdağı verilmiştir.¹²⁰

Katliamları yapanlar, bu kuşatmadan kurtulacaklarının ve hukuk önünde aklanacaklarının hesabını yapmışlardır. Yaptıkları çıkış hareketleriyle çevre köylerden de topladıkları Türklerin, kendi aralarında çıkardıkları isyan hareketi sırasında öldüklerini kendi aralarındaki yazışmalarla belgelemeye çalıştılar. Olaydan sağ kurtulabilen birkaç kişi ile Kaymakam Çallıyan'ın günlüğü, gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹²¹ Abdulgafur Efendi'nin karısı Melek Hatun katliamların canlı şahididir. Melek Hatun gördüğü dayanılmaz acılarla dolu olayları ölmeden önce yakınlarına ağıt halinde yazdırıp, bir bohça içine koydurmuştur. Haçin'nin kurtarılmasından sonra bohça içindeki bu ağıt, Ermeni katliamının boyutları

¹¹⁵ONAR, **a.g.e.**, ss 100–106.

¹¹⁶ONAR, Mustafa; **Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli**, Ekin Yayıncılık, Adana 1989, s.185.

¹¹⁷ONAR, **a.g.e.**, İstanbul 1975, ss 87–95.

¹¹⁸ONAR, **a.g.e.**, Adana 1989, s.189.

¹¹⁹ONAR, **a.g.e.**, Adana 1989, s. 225.

¹²⁰TUFAN, **a.g.e.**, s. 105.

¹²¹ONAR, **a.g.e.**, Adana 1989, s. 188–344.

hakkında bize gerçekleri yansıtan bir belge özelliğindedir.¹²²

Milli Kuvvetler, 6 Nisan 1920'de bölgeden toplanabilen kuvvetlerle Haçın'e saldırılmıştır. Sağlam evleri siper edinen Ermenilerin savunması üzerine çarpışma uzun sürmüştür. Haçın, 15 Ekim 1920'de Türklerin ele geçirmiştir. Yangınlar sonucunda ilçe tamamen yanarak harabe olmuştur. 15 Kasım 1920'de Mamure baskınında şehit olan Saim Bey'in adı ilçenin yeni adı olmuştur.¹²³

Feke'nin işgal tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Kozan'ın işgal edildiği tarih olan 7 Mart 1919 tarihi kabul edilmektedir.¹²⁴ Ermeniler, Haçın kadar olmasa da Feke'de de Türklere karşı katliam uygulamışlardır.

Ermeniler, Feke'yi işgal etmeden önce ilçenin dışarıyla bağlantısını koparmak için telgraf tellerini kesmişlerdir. Katliamlarını daha rahat yapabilmişlerdir. Tedirgin olan halk, Feke'nin dışına kaçmaya çalışmış ise de Ermenilerin zulmünden kurtulamamıştır. 62 kişi gözleri oyularak ve burunları kesilerek öldürülmüştür.¹²⁵

Çukurova Bölgesi Kuvayı Milliye Komutanı Kemal Doğan Bey'le yardımcısı Osman Tufan' ın¹²⁶ Develi'de bulunması, Feke'deki Ermenileri kızdırmıştır. Ermeni çeteciler yörede katırcılık yaparak geçimlerini sağlayan Develili Hikmetoğlu Kamil, Vahap oğlu Mehmet, Mehmet oğlu Halit, Derviş oğlu Emin ve Mehmet, Salih oğlu Ali ile Çırtlaz Mehmet'i feci şekilde öldürmüşlerdir.¹²⁷

Kuvayı Milliye Komutanları Kozanoğlu Kemal, Aydın oğlu Tufan, Kaymakam Atıf ve Kamberlizada Osman Bey Feke'yi içten fethetmişlerdir. Etkili bir biçimde

¹²²ONAR, **a.g.e**, Adana 1989, ss. 350–355.

¹²³ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:679 Gömlek:69 Bel. No:69-1; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:1061 Gömlek:111 Bel. No:111-1.

¹²⁴ÇELİK, **a.g.e**, s. 181.

¹²⁵URSAVAŞ, **a.g.e**, s.22 ; **Atatürk'ün Tamim. Telgraf ve Beyannameleri IV**, s. 245.

¹²⁶TUFAN, **a.g.e**, ss. 51–55.

¹²⁷BİLDİRİCİ, **a.g.m**, s.509.

yürüttükleri propaganda sayesinde; Feke'nin Yerebakan, Karaköy ve Kovanderesi Köyleri'nde bulunan Ermeniler Kozan ve Haçin'e kaçmışlardır. ¹²⁸ Feke, Milli kuvvetler ilçeye gelmeden önce işgalden kurtulmuştur.

¹²⁸ÇELİK, **a.g.e.** s. 182.

III. BÖLÜM

SURİYE İTİLAFNAMESİ, KUVAYİ MİLLİYENİN TEŞKİLATLANMASI, BÖLGEDE KURULAN MİLLİ CEMİYETLER

A. Suriye İtilafnamesi'nin İmzalanması

Çukurova bölgesi, ortak işgale uğramasına rağmen, bu bölgede başından beri İngilizlerle Fransızlar arasında siyasi çekişme yaşanmaktaydı. Çekişme, iki devlet arasında 15 Eylül 1919 tarihinde imzalanan “Suriye İtilafnamesiyle” son bulmuştur. İtilafnameyle Fransa; Suriye ve Kilikya bölgesini, İngiltere de Musul'u elde etme hakkına sahip olmuştur.¹²⁹

İtilafnamenin imzalanması yöre halkını dehşete düşürmüştür. Sözleşmeye göre Adana, Maraş, Antep ve Urfa İngilizler tarafından boşaltılarak Fransızlara terk edilecekti. İngilizler, durmadan kaynayan ve Türkler tarafından mutlaka savunulacağını düşündükleri bu bölgeyi Fransızlara bırakıp, onların Arap memleketleri üzerindeki dikkatlerinin dağılmasını sağlarken, aynı zamanda Türk halkını da Fransız zulmüne terk etmiş oluyorlardı¹³⁰. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir de Robeck'in 12 Kasım 1919 günü Lord Curzon'a göndermiş olduğu rapor, bu düşünce ve görüşleri doğrulamaktadır:¹³¹:

"Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun İngiliz işgalinden Fransız işgaline devri hususundaki kararın açıklanması üzerine burada gösterilen tepki, Adana bölgesinin Türkiye'nin tabii ve ayrılmaz bir parçası olduğu gerçeğini bir kere daha ortaya koymuştur. Nitekim bu karar üzerine İstanbul'daki Müttefik devletlerinin yüksek komiserlerine memleketin çeşitli yerlerinden gönderilen telgraflarla Fransızların Antep, Urfa ve Maraş işgalleri protesto edilmiştir. Gelen telgrafların hemen hemen aynı formun tekrarından ibaret bulunuşu milli

¹²⁹İstiklal Harbi, “İngilizler Kilikya İle Suriye'den Çekiliyor” 18 Eylül 1919, No: 111; Gotthard JAESCHKE, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)**, Ankara 1989, s.64; Utkan KOCATÜRK, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara 1971, s.71; TANSEL, **a.g.e**, s. 208; ILGAR, **a.g.m**, s.17 .

¹³⁰TANSEL, **a.g.e**, s. 208–209; BAYTOK, **a.g.e**, s. 25.

¹³¹HATİPOĞLU, **a.g.m**, s. 51–52; BAYTOK, **a.g.e**, ss. 24–25.

hareketin teşkilatlanışın yaygın ve süratli olduğunu...”

Mustafa Kemal Paşa, sözleşmeden haberdar olunca, acil olarak Erzurum Müdafaa-i Hukuk Merkeziyesine çektiği telgrafta;

"Eylül ayının 15. günü (1919) İngiltere ile Fransa, 1916 yılında imzaladıkları antlaşmayı esas kabul ederek, "Suriye İtilafnamesi" adı altında milletimizi yakından ilgilendiren bir mukavele üzerinde anlaştılar. Bu mukavelenameye göre, İngilizlerin haksız olarak işgal ettikleri yerleri tahliye eyledikleri bölgeleri, Fransızlar haksızlık üzerine haksızlık yaparak işgale başlayacaklar, Halep'i hariçte bırakarak, Urfa, Ayıntap, Maraş ile Adana vilayetlerimizdeki çoğunluğu İslam ve Türk olan ve zengin topraklarımızı işgal bölgelerine dâhil ederek, kuzeye doğru da Harput ve Sivas'a kadar uzanıp, buraları da dâhile alarak Mersin'in batısına kadar uzanan ve Batı Anadolu ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran bu bölgeler Fransız nüfuz ve idaresine girecektir" sözleriyle bu durumun idarecilere ve gazetelere duyurulması gerektiğini bildirmiştir¹³².

Sözleşmeye göre Fransızlar, Çukurova'nın verimli topraklarını ellerine geçmişler, aynı zamanda da Suriye'yi uzun süre ellerinde tutabilmeleri için Orta Toros Geçitlerine de hâkim olmuşlardır. Fransız Başbakanı Clemenceau konuyla ilgili olarak: *"Ben Kilikya'yı, Suriye'yi, Şam'ı, Halep'i, Beyrut'u ve Musul'dan elde edilecek petrolün akacağı İskenderun Limanını alabilmek için bir yem olarak, Musul'u İngilizlere verdim."* demiştir¹³³. Oysa Fransa, bu bölgede tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalacaktır.

Suriye İtilafnamesi'nin imzalamasının ardından, İngilizlerin yerini önce Fransız askeri elbisesi giymiş Ermeni Gönüllü Taburları almış, Fransız askerleri daha sonra gelmiştir. Daha sonra da, bu bölgedeki Türk çoğunluğunu yok etmek isteyen Fransızların, gemileriyle getirdiği Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'daki muhacirler takip etmiştir. Olayların bizzat içerisinde bulunan Gani Girici ; *"İşgal esnasında*

¹³² Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, ss.129–130.

¹³³ S.İ. ARALOV, *Bir Diplomatin Türkiye Anıları*, Çev: Hasan Ali EDİZ, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967, s. 128; AKBIYIK, a.g.e, s. 8.

Çukurova'ya 200.000 Ermeni geldi" ¹³⁴ diyerek, olayları doğrulamaktadır.

B. Adana'da Kuva-yı Milliye'nin Teşkilatlanması

Çukurova'nın işgali, halkta büyük moral bozukluğu yaratmıştır. Adana'nın işgali ile yöre halkına karşı yapılan kötü davranışlar ve asırlardır dostça yaşadıkları Ermenilerin Fransızlarla bir olup bağımsız devlet kurma hayalini gerçekleştirmek istemeleri, silaha sarılmasına neden olmuştur. Kurtuluş mücadelesi başlangıçta ferdi iken sonradan kitle hareketine dönüşmüştür. Ancak bu toplu hareketler dağınık ve birbirinden kopuk idi.

Çukurova'da düzenli teşkilatlanma ilk olarak Karaisalı'da görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak Adanalı kahramanlar çete savaşı yaparak, önce Toroslarda daha sonra da ovada Ermeniler ve onların destekçisi Fransızlara karşı kahramanca mücadele etmişlerdir. Adana'daki direniş başlangıçta hareketi şeklinde kendini göstermiştir. ¹³⁵

Artan Fransız-Ermeni baskısı karşısında halk tepkisini toplantılar yaparak, protesto telgrafları çekerek göstermiştir. Fransızları ve Ermenileri topraklarından kovmaya kararlı Adana halkı bunu, Fransız işgal komutanına ve Sivas'ta bulunan Temsil Heyetine bildirmiştir.

Adana'nın işgalinden sonra kurulan ilk cemiyet, "Kilikyalılar Cemiyeti" dir. Bu Cemiyet Rıfat Bey'in başkanlığında, İstanbul'da Adana'nın ileri gelenleri tarafından 21 Aralık 1918'de kurulmuştur. Silahlı direniş dışındaki alanlara yönelik

¹³⁴TANSEL, **a.g.e**, s.206.

¹³⁵ENER, **a.g.e**, ss.61-63.

Çalışmalarda bulunmuştur. alışmalarından en önde gelenleri yayın faaliyetlerinde bulunmak ve muhtıralar vermektir.¹³⁶

Adanalılar tarafından kurulan diğ er cemiyet, “Kilikya Müdafaai Hukuk Cemiyeti” dir. Adana’nın işgali sebebiyle çoğ u zaman Niğde’de faaliyet gösteren cemiyet, Adana ilindeki gelişmelerle ilgilenirken aynı zamanda evre il ve ilçelerde yaşanan olaylarla ilgili ayrıntılı raporlar düzenleyerek Mustafa Kemal Paşa’ya göndermiştir. Bunun yanı sıra Kuva-yı Milliye birliklerinin ihtiyaçlarını da gidermeye alıřmıřtır¹³⁷.

Adana’nın kurtuluşu için kurulan bir diğ er cemiyet de “İntibah Cemiyeti” dir. 1918 yılı sonunda Kozan’da Ali Saip tarafından kurulduğ u konusunda görüş birliğ i olan Cemiyet, bölgedeki Fransız-Ermeni zulmüne karşı birleşerek mücadele etmeyi amaçlamıştır. İntibah Cemiyeti; Kozan, Kadirli, Feke ve Haçin’de taraftarlar bularak büyük bir milli direniş gücü haline gelmiştir.  yeleri düşmanın arasına sızarak edindikleri istihbarat bilgilerini Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir.

Bu cemiyetler Çukurova’daki milli direnişi bir araya getirememiştir. Bölgedeki cemiyetler ve dağınık haldeki milli direnişler ancak Sivas Kongresinden sonra teşkilatlanarak g  bulacaktır.¹³⁸

¹³⁶İzzet ÖZTOPRAK, “Adana ve çevresinde Müdafaai Hukuk alışmaları”, **Atatürk Araştırma Dergisi**, C. VIII, Kasım 1991, Sayı:22, ss.121–129; Nejat GÖYÜNÇ, “Milli Mücadele’de Sivil ve Askeri İdare İlişkileri ”, **II. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, Ankara 1985, ss. 216; TOROS, **a.g.e**, ss.95–98.

¹³⁷ ZTOPRAK, **a.g.m**, ss.128–131.

¹³⁸URSAVAř, **a.g.e**, s. 32; HATİPOğ LU, **a.g.e**, s. 68.

C. Dağınık Direnişlerin Sivas Kongresinden Sonra Teşkilatlanarak Merkeze Bağlanması

28 Nisan 1919'da Adana'da işgalciler tarafından genel bir arama yapılmıştır. Yapılan aramalarda evinde silah bulunan Ahmet Remzi Yüreğir, Adana'dan gizlice ayrılarak Sivas'a gitmiş, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Ahmet Remzi Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı direktifle Kayseri'de, Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuştur. Böylece Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Adana Heyet-i Merkeziyesi Kayseri'de faaliyete geçmiştir. 18 Aralık 1919 tarihli Erciyes Gazetesi'nde, Çukurova'nın işgalini ve Adana halkına yapılan mezalimi protesto eden bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede;¹³⁹

“Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesine, Dersaadet'te Sadarat-i Uzmaya, İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya Siyasi Mümessillerine eden Fransızların oraya girdikleri günden beri adalet ve asayişin yüzü bile görülmemiştir. Orada Fransız büyük memurlarından Bremond, Norman'ın emir ve arzuları kanun ve adalet yerine kaimdir. Elllerinde alet ittihaz ettikleri Ermenilerin şahadet ve iftiralarıyla her gün birçok Türk'ün yamalı gasp edilir yahut hürriyet-i şahsiyetlerinden mahrum edilerek, hapse konulduğu görülür. Kabahati ise yalnız Türk ekserisi Ceyhan kazasından olmak üzere en namuslu ve servet sahibi zürra ağalarından yirmi beş kişi kurşuna dizilmiştir.

Acaba bu zavallılar hangi adil mahkemenin hükmüyle idam ediliyorlar? Adana vilayetinde Türk kanunlarının icrayı hüküm edeceğini ilan eden işgal kuvvetleri bu biçarelerin idamında onu tatbik etmiş mi, yoksa birkaç Ermeni'nin yalan şahadeti ve Bremond, Norman emriyle mi olmuştur?

Bremond tarafından mühim bir icraat olarak ta Fransa'ya kadar ilan edildiği üzere bu zavallılar, hırsız çetesi olmayıp, namus ve servet sahibi olduklarını her zaman ispata hazırdır.

İşte bu haksızlığı, adaletsizliği ve Adana Türklüğünü mahvetmek politikasını bütün mevcudiyet mevcudiyetimizle medeniyet âlemine karşı protesto eder, artık Türklerin de bir hayat hakkına ve adalete müstahak olduklarının teslim edilmesi bekleriz” denilmektedir.

¹³⁹ AYHAN, a.g.e, s. 17-18.

Cemiyet bir müddet sonra Niğde'ye faaliyet göstermeye başlamış, 1 Nisan 1920'de Karaisalı'nın milli kuvvetlerin eline geçmesi üzerine burada faaliyetine devam etmiştir. Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatlanmasının ardından, bölgenin her tarafında yerli halkın teşebbüsüyle milli müfrezeler kurulmaya ve düşman kuvvetlerine baskınlar yapılmaya başlamıştır. Bütün güney cephesinde, yaygın olarak Kuva-yı Milliye'nin kurulması ise Sivas Kongresi'nden sonra mümkün olacaktır.¹⁴⁰

Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal'in direktifi ile Kuva-yı Milliye tüm yurttaki teşkilatlı bir biçimde oluşmaya başlamıştır. Anadolu'daki Kuva-yı Milliye birliklerinin başlarına subaylar atanmaya başlanmıştır. Adana bölgesinde de dağıntı halindeki Kuva-yı Milliye birliklerinin teşkilatlanmasını sağlamak amacı ile 3 kişilik bir heyet Kozan'dan Sivas'a ulaşmıştır. 30 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti ile yapılan görüşmenin ardından Adana bölgesinde teşkilat kurulmasına karar verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa gelenlere konuyla ilgili olarak bir talimat vermiştir. Talimatta:¹⁴¹

“1-Halkın, kendi içinden istiklal aşkı ile kalkınması

2-Teşkilatın, kongrede tespit edilen nizamnameye göre yapılması,

3- Karaisalı tarafında toplanacak büyük bir milli kuvvetin, Adana istikametinde yapacağı hareketle Adana'yı zapt ettiği gibi Fransızları denize dökceği,

4- Sivas'tan hareketimizin belli edilmemesi ve isim ve kıyafetlerimizin değiştirilmesi “ gibi maddeler yer almaktadır.

¹⁴⁰HATİPOĞLU, a.g.e, s. 70-71.

¹⁴¹TUFAN, a.g.e, s. 33.

Yapılan görüşmelerin ardından Topçu Binbaşı Kemal Kozanoğlu Doğan Bey takma adıyla Kilikya Kuva-yı Milliye komutanı olarak atanmıştır. Bölge Seyhan Nehri sınır kabul edilerek iki kısma ayrılmıştır. Doğu Çukurova Komutanlığına Piyade Yüzbaşı Osman Nuri, “Aydınoglu Tufan Bey”; Batı Çukurova Komutanlığına Jandarma Yüzbaşı Ali Ratip, “Tekelioğlu Sinan Bey” takma adıyla atanmıştır. Mustafa Kemal Paşa konuyu Nutuk’da şu şekilde dile getirmektedir: *“Kilikya muntkasına da Topçu Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman Tufan Beyleri göndererek ciddi teşkilat ve teşebbüsata geçtik”* demektedir.¹⁴²

Sivas Kongresinden sonra Çukurova Bölgesinde faaliyetlere hız verilmiş, Adana’da kurulması düşünülen “Milli Ordu” konusunda ilk adımlar atılmıştır.¹⁴³ 25 Ocak 1920’de Mustafa Kemal Paşa kolordulara ve kuvayi milliye birliklerine “Fransızlara karşı gerilla savaşına başlayın!... Fransızları parça parça yok edin ” emrini vermiştir. Bu emir sonucunda Fransızlar ve onların güdümündeki Ermenilerle küçük gruplar halinde çarpışmalar yapılmaya başlanmıştır.¹⁴⁴ (EK-8)

26 Haziran 1920’de Fırat’ın batısından Toroslara kadar olan bölgede Adana Cephesi Komutanlığı kurulmuş, komutanlığına Kurmay Albay Selahattin atanmıştır. Bu cephe komutanlığı Fırat Nehri’nden Antalya sancağına kadar olan bölgedeki vilayet sancak ve kazaları kapsıyordu.¹⁴⁵

¹⁴²Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk 1919–1927**, Yay. Haz: Zeynep KORKMAZ, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1998, s.192.

¹⁴³**Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, s. 119; HATİPOĞLU, **a.g.e**, s.41; Mustafa Fahrettin ALTAY, **10 Yıl Savaş 1912–1922 ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s. 285.

¹⁴⁴SARİHAN, **a.g.e**, s. 343; H.T.V.D.(Harp Tarihi Vesikalar Dergisi) S: 15, Mart 1956, Vesika: 383.

¹⁴⁵Ali Fuat CEBESÖY, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 414; SARAL, **a.g.e**, ss.161–162.

IV. BÖLÜM

20 GÜNLÜK GEÇİCİ MÜTAREKENİN İMZALANMASI, ERMENİLERİN ADANA HALKINA YAPTIKLARI KATLİAM, KAÇ KAÇ OLAYI

A. 20 Günlük Ateşkes

Osmaniye, 28 Mayıs 1920’de Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Ancak Fransızlar burada ummadıkları bir halk direnişiyle karşılaşmıştı.¹⁴⁶ Kuva-yi Milliye birlikleri Gülek Boğazı’nı kapatmışlar, Fransızlar savaşarak boğazı açmak istedilerse de başarılı olamamışlar, komutanları Menil esir edilmişti. (EK-9)¹⁴⁷ Osmaniye direnişi ve Gülek Boğazı’nda alınan yenilgi üzerine Fransızlar, 20 günlük geçici ateşkes istemek zorunda kalmışlardı. Kuva-yi Milliye’yi düzenlemek, TBMM’nin ulusal konularda tek yetkili mercii olduğunu göstermek ve başarı kazanmak için önemli bir fırsat olan ateşkes, 30 Mayıs 1920’de imzalanmasına karşın, Fransa’nın Zonguldak’ı işgal etmesi ve İngiltere’nin baskısı sonucunda bir hafta sonra geçerliliğini yitirmişti.¹⁴⁸

Ateşkesin bozulması, Ermeni taşkınlıkları için bulunmaz bir fırsattı. Hemen harekete geçerek Adana’nın birçok semt ve köylerine saldırıda bulunmuşlardı. Bu

¹⁴⁶Fahri BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay:542 Atatürk Dizisi:18, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983; s.258.

¹⁴⁷Cemal EFE, *İstiklal Savaşında Adanalıların Kahramanlık Destanları*, Bürhaneddin Basımevi, 1937, s.8; Mehmet FENK, *5 Ocak Çukurova’nın Kurtuluşu*, Altın Başak yayınları, İstanbul 1960, ss.56–59; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, ATAM yay, Ankara 2000, s.246; İsmail Ferahim ŞALVUZ, *Kurtuluş Savaşından Kahraman Çukurovalılar*, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1938, s. 7

¹⁴⁸EMİRHAN, *a.g.e.*, s. 79; BELEN, *a.g.e.*, s. 280; CEBESÖY, *a.g.e.*, s. 415.

olaylar, “1920 Yılı Olayları” olarak Adana tarihine geçmiş, dönemin gazetelerine “Adana Fecayii” başlığında yansımıştır.(EK-10) ¹⁴⁹.

B. 1920 Olayları

a. Kahyaoğlu Faciası

11 Haziran 1920 günü Adana’da asayişin tamamen kaybolduğu ve her an yeni bir Ermeni baskısı karşısında hayatlarının tehlikeye düşeceğini düşünen bir grup Adanalı, eşyaları ile Tarsus yönünde göç etmek üzere yola çıkmıştır. Ailelerin amacı; Kahyaoğlu yakınlarından Küçük Dikili’ye geçmek, oradan Milli kuvvetlerin bulunduğu Karahan’a ulaşarak güvenli buldukları bir yere yerleşmektir. Grup Kahyaoğlu civarına geldiğinde, önlerine çıkan 30 kişilik bir Ermeni çetesi (EK-11) tarafından kimliklerinin inceleneceği bahanesiyle durdurulmuş, istasyonunun karşısındaki harap çiftlik binasına götürülerek öldürülmüştür. Bazıları ölü süsü vererek canlarını kurtulabilmiştir. Faciada şehit düşenlerin miktarı altmış araba dolusu olduğu rivayet edilmişse de, Gnkur. ATASE Başkanlığı Arşivi’nde yapılan incelemede 43 kişi tespit edilmiştir. Yaralıların sayısı ise, dördü erkek ve on sekizi kadın olmak üzere 22’dir. Ölen Türkler üzerinde yapılan incelemelerde kadınların kolları ve kulaklarının kesilerek bilezik ve küpelerinin alındığı tespit edilmiştir. ¹⁵⁰

Ermeniler öldüremedikleri kaçan Türklerin peşinden koşarken bölgede patlayan silah sesleriyle endişeye kapılmış, Milli Kuvvetlerin bölgeye yakın olmasından korkarak kaçmışlardır. Kaçmadan önce Türklerin üzerindeki bulunan para ve değerli eşyaları da almayı ihmal etmemişlerdir.

¹⁴⁹EMİRHAN, a.g.e, s. 79; BELEN, a.g.e, s. 280.

¹⁵⁰ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:1055 Gömlek:223 Bel. No:223-1; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:556 Gömlek:66 Bel. No:66-1; H.T.V.D. Gnkur Basımevi, Aralık 1955, Sayı:14. , Vesika No: 372.

Ermenilerin Adana'ya kaçmasının ardından sağ kalan Türkler faciayı Milli Kuvvetlere bildirmişlerdir. Bu olay büyük bir yankı uyandırmış nefretle karşılanmıştır. Olay yerine gelen Milli Kuvvetler çok acı bir tablo ile karşılaşmışlardır. Kısa zaman içinde bölgeye sağlık teşkilatı gelmiş, yaralılar tedavi edilmek üzere Karahan'a nakledilmiştir. Şehitler de Küçük Dikili Köyü'ne gömülmüştür.¹⁵¹

b. Hacıbayram ve Kocavezir Olayları

20 Günlük Mütareke hükmünce, Sis'in boşaltılması gerekiyordu. Kozan'da bulunan Fransız ve Ermeniler, Kozan'ı tahliye etmişlerdi. Yüzbaşı Taillardat'ın öncülüğünde Kozan'dan yola çıkan ve sayıları 7500'ü bulan Ermeni, 7-8 Haziran 1920'de Adana'da Eski İstasyon semtine yerleşmişlerdi. Adana'da uzun zamandır bozuk olan asayiş, tamamen yok olmuştu. Adana'da bulunan Ermeniler gelenleri adeta bir kahraman edasıyla karşılamışlardı. Ermeniler; Eski İstasyon Senti yakınındaki Türk mahalleleri olan Hacıbayram ve Kocavezir Mahallelerine yönelmişlerdi.¹⁵²

9 Haziran 1920'de bu mahallelere saldırıya başlamış, evlere baskınlar düzenleyip insanları dışarı atmışlardı. Her şeylerini bir anda yitiren ve neye uğradıklarını anlayamayan Türklerin yaptıkları tüm itirazlar sonuçsuz kalmıştı. Bazı Ermeniler konu ile ilgili olarak: *"Fransızlar her şeyimizi Kozan'da bıraktırdılar. Bize Adana'da istediğimiz ev ve malları vereceklerini vaat etiler. Bu vaat üzerine biz de bu mahalleyi işgal ettik."* şeklinde ifade bulunmuşlardı.

¹⁵¹ÇELİK, a.g.e. s.392.

¹⁵²ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:556 Gömlek:66 Bel. No:66-1; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:943 Gömlek:89 Bel. No:89-1; H.T.V.D., Gnkur. Basımevi, S:14, Ankara (Aralık) 1955, Ves. No:372; Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 22 Nisan 1953, No:95.

Gelişmeler karşısında endişeye kapılan Adana halkının bir kısmı, Ermeni zulüm ve baskısından korunmak amacıyla Toros Dağlarında bulunan Milli kuvvetlere sığınmak üzere göç ederken, bir kısmı da Hükümet Binası civarında yerleşmiştir. Göç eden Türkler önce yerleşebilecekleri bir ev buluyor, daha sonra geriye dönerek terk ettikleri evlerindeki yerinde bulabildikleri eşyalarını alıyorlardı. Boşalan bu evlere hemen Ermeniler yerleşiyor, eşyalarını almak için dönen Türkler kovuyorlardı. Her gün birkaç aile Adana'yı terk ederek, yakın köylere veya Toroslar'a göç ediyordu.¹⁵³

c. Camili ve Dedepınarı Faciaları

Camili yakınındaki Dedepınarı Köyü 1920 yılı başlarından itibaren birçok kez Ermeniler tarafından saldırıya uğramıştır. Köy halkı bu duruma katlanamaz hale geldiğinden karşılaştıkları zulümden kurtulmak ümidi ile topluca Camili Köyü'ne göç etmişlerdir. Köy halkından bir kısmı, Adana'ya giderek işgal yöneticilerine bölgede kendilerine yapılan eziyetler hakkında şikâyetle bulunmuştur. Köye konuyla ilgili araştırma yapmak üzere Ermeni jandarmalar gelmişse de, hazırlanan raporda köylülerin söylediği gibi bir durumunun olmadığını belirterek köyden ayrılmışlardır. Yapılan bu şikâyet üzerine Ermeni çeteleri daha da azgınlaşmıştır. Bu çetelerin, yakında Camili Köyü'ne baskın yapacağını duyan köylüler, uzaktaki başka bir köye göç etmeye karar vermişler ancak geç kalmışlardır.¹⁵⁴

15 Haziran 1920'de 500'den fazla Ermeni çetecisi Camili'ye gelmiştir. Çete gelirken yolda Dedepınarı Köyü'nün boş evlerini yakmış, bulabildikleri köylüleri öldürmüştür. Ermeni çetelerinin yaptığı bu katliamı duyan Camili halkı yakınlarda bulunan Rıfat Efendi Çiftliği'ne sığınmışlardır. Ancak Ermeni çeteleri çiftliğe

¹⁵³ Ahmet Remzi YÜREĞİR, *Yeni Adana*, 22 Nisan 1953, No:96.

¹⁵⁴ Ahmet Remzi YÜREĞİR, *Yeni Adana* 6 Mayıs 1953; ENER, *a.g.e.*, ss.158–159.

gelerek burayı da ele geçirmişlerdir. Meydanda toplanan ve ellerinden birbirine bağlanan 150 kişilik Camili Köyü halkı, aynı gün götürdükleri Ceyhan Nehri kıyısındaki Abdioğlu Köyü'nden öldürülerek nehre atılmıştır. Fransız kaynaklarında ise şehit sayısı atmış iki olarak verilmiştir.¹⁵⁵

Bu olay da diğer olaylar gibi Adana'da büyük yankılar uyandırmıştır. Ermeniler olayın Türk çeteleri tarafından yapıldığını ileri sürmüşlerdir.

ç. Ermenilerin Yaptığı Diğer Mezalim

Ermeniler; Kahyaoğlu, Camili ve Hacıbayram'da yaptıkları katliamların yanı sıra, Adana'da daha küçük çaplarda katliamlar da yapmışlardır. Bu katliamlar daha çok Adana şehir merkezine yakın köylerde yapılmıştır. Bu olaylar şu şekilde gelişmiştir:

4 Ocak 1920'de şehirden çiftliklerine giderken 8 Müslüman'ın Fransız kisvesindeki Ermeniler tarafından katledilmiştir.¹⁵⁶

3 Haziran 1920'de Ermeni fedailer, Kürkçüler Köyü'nden Adana'ya gitmekte olan Gök Ali Oğlu Duran Ali ile beş adamını öldürdükten sonra Karaoğlanlı Köyü'nü basarak 10 Türk'ü şehit etmişlerdir.¹⁵⁷ İloğlu Köyü'nü işgal ettikleri sırada halkı bir eve toplayarak 20 kişiyi öldürmüşlerdir.¹⁵⁸

Çotlu ve İkizce ve Gemisürek, Karaoğlan ve Hergel köylerindeki çiftliklerin bütün hayvanı Ermeniler tarafından gasp edilmiştir. Bu gasp sırasında engel olmak isteyen Hergel ve Karaoğlanlı Köylerinden 6 kişi öldürülmüştür.

¹⁵⁵ Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana** 6, 7, 8, 11 Mayıs 1953; ILGAR, **a.g.m.**, s.18.

¹⁵⁶ ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:113 Gömlek:35 Bel. No:35-1; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:118 Gömlek:79 Bel. No:79-14.

¹⁵⁷ ENER, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁵⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Ocak 1920.

9 Haziran 1920 günü Adana'nın 10 km doğusundaki İncirlik Köyü'nde Ermeni çeteleri bütün köy halkını bir yere koyup bomba ile yok etmişlerdir.¹⁵⁹

8-9 Haziran gecesi Ermeniler Karaoğlan Köyünde Çerkes Hasan Bey'in çobanlarından 4 kişiyi öldürmüşlerdir. Adana'nın doğusundaki Çamali ve Gürcüler Köyleri ahalisinden 5 kişi ayrı olarak, diğerleri topluca öldürülmüştür. Çıldırım Köyü'nde 5 kadın ve 3 erkeğin burun ve kulakları kesilmiştir.¹⁶⁰ Çulhalı ve Ekinci, Karaoğlan, Hamali, ve Herekli Köyleriyle civarlarındaki çiftliklerin bütün hayvanı gasp edilmiş, yağmalar sırasında Herekli'den 1, Karaoğlanlı'dan 6 kişi öldürülmüştür.¹⁶¹

11 Haziran'da Adana'dan gelen bir tren içindeki topla Kürkcü istasyonundan Kürkcü Köyü bombalanmıştır. Bu olaydan sonra Ermeniler, köyü abluka ederek eşyalarını toplamış ve köyü yakmışlardır.¹⁶²

11\12 Haziran 1920 gecesi Adana'nın güneydoğusundaki Yüreğir Ovasında Türk köylerine saldıran Ermeniler 150 kişiyi öldürmüş, 150'den fazla Türkü de yaralamışlardır. Tekelioğlu Sinan Bey tarafından yapılan incelemede; Misis Bucağı'nın Zuhlu Köyü'nden 5 çocuğun gözleri oyularak öldürüldüğü, Gemisura Köyü'nden 2 erkek ve 1 kadının öldürüldüğü, Cevherli Bucağından Abdullah Ağa ve Akarcalı İbrahim Efendi, Yağcızade Hacı Ali Efendi'nin çiftliklerinin tümünün yağma edildiği ve birçok kişinin öldüğü, Cırrık Köyü'nün¹⁶³ tamamen yakıldığı

¹⁵⁹H.T.V.D. Gnkur. Basımevi, Aralık 1955, Sayı:14, Vesika No: 372, s. 2; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:556 Gömlek:66 Bel. No:66-1.

¹⁶⁰ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:622 Gömlek:106 Bel. No:106-2; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:660 Gömlek:14 Bel.No:14-1.

¹⁶¹ATASE; Kutu:556 Gömlek:66 Belge:66-1.

¹⁶²SAKARYA, a.g.e, s. 422.

¹⁶³12.02 1930 doğumlu Hasibe EKER ile 10 Eylül 2006'da yapılan röportaj.

tespit edilmiştir. Bu katliamları yapanların 170 kadar Ermeni çetecisi olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁴

Milli kuvvetler Seyhan Grubu Komutanının, Cephe komutanına yazdığı 11 Haziran 1920 tarihli raporunda verdiği bilgi Adana'nın içinde bulunduğu ortamı gözler önüne sermektedir:¹⁶⁵

“Ermenilerin yapmış oldukları zulümler şimdiye kadar ne görülmüş ne de duyulmuştur. Tarihte de böyle bir olaydan söz edilemez. Bu zulümler artık yeter! 600 yıldan beri namusuna leke sürdürmeyen Türkler şimdi de sürdürmez. Türklerin gözleri önünde her gün her gece kardeşlerimize karşı yapılan saldırıların sesi duyuldukça milletin sabrı tükenmeye başladı. Fransız bayrağı altında toplanan bazı Ermeniler gerek köylerde gerek kentlerde bulunan kardeşlerimizin ırz, namus, can ve mallarına saldırmaktadırlar. Hatta 8–10 yaşlarında bulunan kızlara bile saldırmakta çekinmemektedirler. Birkaç gün içinde 100 den fazla sefil ve perişan Müslüman grubumuza sığındılar. Artık erlerimizi tutmak olanağını bulamıyoruz. Emirlerimizi sabırsızlıkla bekliyorlar.”

C. Kaç Kaç Olayı

Ermenilerin günden güne artan baskı ve zulmü, her gün yayılan ölüm korkusu ve katliam haberleri Adana'yı yaşanmaz hale getirmiş, 4 Temmuz 1920'de sıkıyönetim ilan edilmiştir. Adanalılar için artık tek yol düşmandan temizlenmiş olan Toroslara sığınmaktı. Toroslara sığınmaktan amaç ise kaçıp kurtulmaktan çok, orada teşkilatlanarak Adana'yı düşman istilasından kurtarmaktı. Fakat Adana'dan çıkış zor idi. Her tarafta Ermeni çeteleri her an halkın can güvenliğini tehdit ediyorlardı.¹⁶⁶ Fransızlar da daha rahat hareket edebilmek için halkın bir an önce Adana'yı boşaltmasını istiyordu. Adanalıların şehri terk edeceği haberini alan Fransızlar; halkın şehri boşaltmasını kolaylaştırmak için güneydeki bahçelere Cezayirli Müslüman askerlerini nöbetçi bırakmıştır. 10 Temmuz sabahı iki saat boyunca

¹⁶⁴SAKARYA, a.g.e, s. 422; ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:622 Gömlek:89 Bel. No:89–1.

¹⁶⁵SAKARYA, a.g.e, s. 423.

¹⁶⁶Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, s. 247.

silahlar Müslüman mahalleleri üzerine sıkılmıştır. Çarşıdaki Türkler dükkânlarını kapamadan, kadınlar evdeki eşyalarını almadan şehrin batı ve güney taraflarına doğru kaçmaya başlamıştır. Kaç-Kaç yolculuğuna ova köylüleri de paniğe kapılarak katılmışlardır. Türklerin kaçıışı sırasında Fransız uçakları, sabahın erken saatlerinden öğlene kadar Kaç-Kaç kfilesine katılanların üzerlerine bomba ve sivri çiviler atmışlardır. Fransızlar Türkleri burada da rahat bırakmamışlar, bazılarının ölümlerine sebep olmuşlardır.¹⁶⁷

Kaç-Kaç sırasında bulunan Adana'da bulunan Abdulkadir BİLGİNER kitabında olayı şöyle ifade etmektedir: ¹⁶⁸:

"...Bizler dikenli ve tozlu yollarda, kuşları uçurtmayan kasıp kavuran güneş tepemizde; etrafımızda vicdansız süngülü askerler, durup dinlenmeden yürüyorduk askerler arasında çok sayıda Ermeniler de vardı. Ellerine istedikleri fırsat geçmiş, bizlerden intikam alıyorlardı. Ara sıra: "Alçak Dacikler" deyip güliyorlardı-Dacik Ermenice Türk demekmiş-. Kafilenin arasına tüfeklerle giremiyorlardı. Cam yananlar bir hadise çıkarabilir korkusu vardı. Bir ara solumuzda acı bir kadın sesi, bağırışlar, itişip kakışmalar oldu. Yaşlı bir nineye çabuk yürü diye dipçik vurmuşlar. O ana kadar ufak tefek homurdanmalar dışında yürüyüş oldukça sakindi. İhtiyar nineye yapılan bu alçaklığa halk dayanamadı. Askerlere saldıranlar bile oldu. Fransız askerleri daha çok ateş açarak, halkı tehdide başladılar. Askerlerin bütün güvenceleri havaya silah sıkmaktı. Ermeni olduğu anlaşılan bir asker ise: 'Sinirlenmeyin sonunuz daha fena olur' dedi ve yürüdü".

O günlerde Pozantı'da yayın yapan Yeni Adana Gazetesi daha sonraki yayınlarında Kaç Kaç olayından şu şekilde bahsetmektedir:¹⁶⁹ (EK-12)

"Adana'nın Kara Günü (10 Temmuz 1336/1920)

Geçen sene Fransızlarla akdedilen mütarekenin nihayet bulduğu günleri takip eden günlerde Fransızlar, ateşlenmiş Ermeniler, gayz ve ihtirasla zavallı İslamların başına bela kesilmişlerdir. Her geçen gün Adana için kanlı bir matem gölgesi bırakıyordu. Kafkas dağlarından gelen haydut Şişmanyen Ermeni kilisesinde bir hükümet tesis etmiş burada sokaklardan toplanan İslamlar bin bir türlü engizisyon cezalarıyla idama gönderiliyordu. Bütün şehri zulüm, felaket doldurmuştu.

Sırtlan hisli Bremond, Dufieux cellâtlarına emir vermiş memleket kan ve ateşle

¹⁶⁷ ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:1059 Gömlek:122 Bel. No:122-1.

¹⁶⁸ Abdulkadir BİLGİNER, **Kaçkaç'ta Bir Çukurova Çocuğu**, Bursa 1983, ss . 44-45.

¹⁶⁹ Ahmet Remzi YÜREĞİR, **Yeni Adana**, 10 Temmuz 1920, S: 124.

boğuluyordu. Bu hainlikler gittikçe artıyor. Bu son Müslümanların kalbi zulüm korkusuyla titriyor. Kafile kafile kadın, çocuk yollara dökülmüş şehrin cenubuna doğru akıp gidiyordu.

Temmuz'un onuncu günü şehir bir mezbaha halini aldı. O gaileden yarım saat sonra tertip edilen ihtilal başlamış, şehrin Ermenilerle meskûn olan aksamından cehennem gibi bir ateş açılmıştı. Yollarda, sokaklarda birçok zavallıların cesetleri yatıyor. Kızlar, kadınlar canlarını kurtarmak için yalın ayak, baş açık temmuz güneşinin kızgın alevleri içinde yükselen, kesif tozlara boğularak akın, akın hicret ediyorlardı. Anasını kayıp eden yavrular, göğsü delinmiş yavrusunun üzerine kapanan ak saçlı analar namusu üzerine titreyen bakirelerle ovalar, obalar dolmuştu. Hicret başlamış, kanlı eller ufka doğru yükselmiş sırtlan sedaları bu kafaların arkasından yükseliyordu. Günler geçti. Gülistan gibi kıymetli memleketimiz baykuş yuvalarına döndü. Kanlı eller saf-ı Seyhan kenarında yıkandı. Türk hazineleri yağma edildi. Beş yüz senelik yuvasından uzaklaşıp, gidiyordu. 10 Temmuz kara gün, binlerce İslam mezarının açıldığı gündü".

Kaç-Kaç olayıyla Adana'yı terk eden halktan varlıklı olanlar Konya, Niğde, Bor ve Ulukışla'ya göç etmiş, bir kısmı da Belededik, Karapınar ve Pozantı'ya gelmiştir. Halkın maddi güce sahip olmayan büyük bir kısmı ise Çakıt Suyu kıyılarına yerleşmek zorunda kalmıştır. Fransızlar Adanalıları burada da rahat bırakmamış, uçaklarla sabah 08.00'den öğlen 12.00'ye kadar oyuncak görünümünde bombalar ve ucu sivri çiviler atmışlardır.¹⁷⁰

Ç. Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920)

Kaç kaç sırasında kabılmış onbinlerce Adanalı milli mücadeleye destek vermek için Pozantı'da toplanmıştır. Pozantı'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında bir kongre yapılması planlanmıştır. Konya'da teftişini tamamlayan Mustafa Kemal Paşa Pozantı'ya gitmek üzere harekete geçmiştir. Onun Pozantı'ya geleceği haberini alan cephelerdeki müfreze komutanları da Pozantı'ya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, beraberinde Fevzi Çakmak ile 5 Ağustos 1920 günü Pozantı'ya gelmiştir. Fevzi Çakmak'tan başka Ankara, Sivas ve Kayseri heyetlerinin de kendisine refakat etmesi

¹⁷⁰ÇELİK, a.g.e, ss. 407–408.

milli heyecanı bir kat daha arttırmıştır.

Kongre iki oturum şeklinde yapılmış, ikinci oturumda Pozantı'nın vilayet merkezi yapılması kararlaştırılmıştır. Kongre sonunda Mustafa Kemal Paşa, Adana halkına yazdığı beyannameyi bizzat okumuştur. Kongreden sonra halkın seçimiyle Vali olan İsmail Safa Özler, vakit kaybetmeden vilayet teşkilatını oluşturmuştur. Pozantı'nın il merkezi olmasıyla beraber, Karaisalı'da bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti de Pozantı'ya taşınmıştır.¹⁷¹

Pozantı Kongresinden sonra yöredeki Kuva-yı Milliye ruhu yeni bir boyut kazanmıştır. Kongreden sonra bölgedeki Milli teşkilat tam olarak kurulduktan sonra Mustafa Kemal'in bizzat yöreye gelmesiyle sahipsiz olan Çukurova halkına sahip çıkılmış oluyordu. Aynı zamanda işgal altında bulunan Adana Vilayetinin mülki ve askeri idare teşkilatı da Pozantı'da naklen yeniden kurulmuş oluyordu. Devlet teşkilatından mahrum olan Adana Pozantı'da kurulan vilayet teşkilatı ile TBMM'ye resmen bağlanmıştır.

¹⁷¹HATİPOĞLU, **a.g.e.**, ss. 97–102; ENER, **a.g.e.**, ss. 200–202.

V. BÖLÜM

LONDRA KONFERANSI, ANKARA İTİLAFNAMESİ, ADANA’NIN İŞGALDEN KURTULUŞU

A. Londra Konferansı

1921 yılı başlarında, milli birliği bozan ve Kuva-yı Milliye’yi zafiyete uğratan iç isyanlar sona ermiş, T.B.M.M’nin savunma gücü artmıştır. 9–10 Ocak 1921’de I. İnönü Zaferi’nin kazanılması, Ankara Hükümeti’nin iç ve dış itibarını oldukça yükseltmiştir. Fransa’da ise, Clemenceau Başbakanlıktan ayrılmış, Millerand Cumhurbaşkanı, Leygues Başbakan ve Dışişleri Bakanı olmuştur. Kısa bir süre sonra 16 Ocak 1921’de barışseverliğiyle tanınan Briand’ın, Başbakan olması Fransa’nın dış politikasına yeni bir yön vermiş, bu gelişmeler çok geçmeden olumlu etkiler yaratmıştır.¹⁷²

25 Ocak 1920’de yapılan Paris Konferansı’nda, Londra Konferansı’nın toplanması ve ağır olan Sevr Antlaşması’nın şartlarının hafifletilmesi kararlaştırılmıştır. İtilaf devletleri, Türk ve Yunan delegeleri’nin de katılacağı Londra Konferansı’na İstanbul Hükümeti’ni davet etmiş, Türk Delegasyonu’na Ankara Temsilcileri’nin de katılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’ye ait meselelerin görüşülmesinde tek söz sahibinin Ankara hükümeti olduğunu, bu bakımdan itilaf devletlerinin, konferansta davetlerini doğrudan doğruya Ankara Hükümeti’ne yapmaları gerektiğini bildirmiştir. İki hükümet anlaşamadığı için konferansa ayrı heyetler göndermiştir. İstanbul Hükümeti Delegasyonu Tevfik Paşa Başkanlığı’nda Londra’ya giderken, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Başkanlığı’ndaki Ankara Hükümeti Delegeleri de, 6 Şubat 1921’de konferansa

¹⁷²ÇELİK, a.g.e, ss. 463–464.

katılmak üzere yola çıkmıştır. Türkiye ve Yunanistan ile birlikte İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın temsil edileceği Londra Konferansı'nın 21 Şubat 1921'de toplanması kararlaştırılmıştır. 23 Şubat 1921'de Yunanlıların bulunmadığı ve Türk tezinin savunulduğu oturumda, İngiliz Başbakanı Lloyd George, sözü Sadrazam Tevfik Paşa'ya verince, Paşa: "Konferans huzurunda millet adına söz söylemenin T.B.M.M ait olduğunu" ifade etmiştir. Londra Konferansı sırasında, Bekir Sami Bey, resmi görüşmeler dışında Ankara Hükümetine bilgi vermeden ve danışmadan İngiltere, Fransa ve İtalya ile birer mukavele imzalamıştır. Bekir Sami Bey'in yaptığı ve telgrafla bildirdiği bu anlaşmalar büyük tepkilerle karşılanmıştır. Birkaç gün sonra Bekir Sami Bey ve delegasyon Ankara'ya dönmüş, bir müddet sonra istifa etmiştir.¹⁷³

B. Ankara İtilafnamesi

Adana ve havalisinde 1921 yılı başına kadar milli kuvvetler Fransızları birçok savaşta yenilgiye uğratmıştır. Alınan bu galibiyetler sonucunda Kozan, Pozantı ve Saimbeyli Fransız ve Ermenilerin ortak işgalinden kurtulmuştur. Bölgedeki savaşlarda kuvvetlerinin başarı kazanamayacağını gören Adana ve çevresinde tutunamayacağını anlayan Fransa, Ankara hükümetiyle anlaşma yolları aramaya başlamıştır.

Fransa'nın politikasını değiştirmesinin şüphesiz başka sebepleri de vardı. 1920 başından itibaren Fransız kamuoyunda Anadolu'daki milli hareketler lehine bir tablo oluşmakta, ünlü Fransız yazarlar Türkler lehine yazılar yazmakta idi. 1921 yılında Başbakan olan Briand, Türk-Fransız ilişkilerinin gelişmesine etki eden bir diğer unsurdur. Briand Türklerle barışı kaçınılmaz görmekte idi. Ankara hükümeti de

¹⁷³Kasım ENER, **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963, s. 133.

Yunanlılarla batı cephesinde yapacağı savaş öncesinde Çukurova'daki savaşı sürdürme taraftarı değildi.¹⁷⁴

Haksız yere işgal edilen Türk toprakları üzerinde tam bir başarı kazanamayacağı, işgal sürerse de Türk halkının sürekli olarak savaşıacağı Fransızlar tarafından anlaşılmış bulunuyordu. Geçen bu 3 yıl içerisinde Adana ve çevresinin elde bulundurulması Fransızlara yarardan çok zarar getirmiştir. Fransız halkı ve parlamentosu da bu kanıyı gittikçe benimsemekteydi.¹⁷⁵

İki tarafında barış için yatkın oldukları bir ortamda ilk adımı Fransa atmış, Senatör Franklin Bouillon görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gelmiştir. Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli sınırlarını esas alması, Bouillon'u da Sevr Antlaşmasını esas alması, görüşmelerin ara ara kesilmesine neden olmuştur. Neticede Türklerin Batı cephesinde Yunanlıları bozguna uğratmasının da etkisiyle Fransa isteklerinden vazgeçerek anlaşmaya karar vermiştir. 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransa arasında Ankara İtilafnamesi imzalanmıştır. Antlaşma hükümlerine göre :¹⁷⁶

- 1.İki ülke arasında savaş durumu sona erecek,
- 2.Fransız kuvvetleri işgal altında tuttıkları toprakları boşaltacak,
- 3.Esirler karşılıklı olarak değiştirilecek
- 4.Türkiye-Fransa sınırı Güneydeki demiryolu olacaktı

¹⁷⁴İsmail SOYSAL, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri", **Belleten**, C. XLVII, Ekim 1983, Sayı:188, s. 964.

¹⁷⁵METİN, **a.g.e**, s.176.

¹⁷⁶Matthew Smith ANDERSON, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev: İdil Eser, Y.K.Y., İstanbul, 2001, s. 379; İsmail SOYSAL, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C-1 1920-1945**, T.T.K. Yay., Ankara 1983, ss.48-60 ; Bige YAVUZ, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşaması", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası -Makaleler-**, Yay. Haz: Berna TÜRKDOĞAN, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 222; EMİRHAN, **a.g.e**, ss. 74-75; METİN, **a.g.e** , s.177; Seçil AKGÜN, **Ankara Anlaşması Hazırlanış ve Önemi**, Ank. Üniv. Basımevi, Ankara 1981, ss.1-10; Sabahattin SELEK, **Milli Mücadele II İstiklal Harbi**, İstanbul 1965; s.296.

Ankara İtilafnamesi Ankara Hükümetinin şüphesiz büyük bir başarısıdır. Antlaşma ile hükümet istediklerinin büyük bir kısmını elde etmiştir.¹⁷⁷ Anlaşma Türk-Fransız ilişkilerinin karşılıklı anlayış ve dostluk ilişkilerine yeniden dönüşü sağlamakla kalmamış, Ankara Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasındaki ileriye dönük gelişmelerde de etkinliğini göstermiştir.¹⁷⁸

Antlaşmanın yapılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Adana ve havalisi komutanlığının kurulmasına karar vermiştir. Bölge içindeki kuvvetlerin hepsi Adana ve Havalisi komutanlığına bağlanmıştır.¹⁷⁹

C. Adana'nın Ermeniler ve Fransızlar Tarafından Boşaltılması

Ankara Antlaşmasının imzalandığını duyan Ermeniler kitleler halinde Adana'dan ayrılmaya başlamışlardır. Fransız yetkililer Ermeni ileri gelenlerini ve din adamlarını davet ederek Adana'da bir toplantı yapmış, Ermenilere hiçbir zarar gelmeyeceğini garanti ederek göçün durmasını istemişlerdir. Bu toplantı sırasında Fransız temsilcisi Franklin Bouillon ile Ermeniler arasında ilgi çekici tartışmalar yapılmıştır. Franklin Bouillon Ermenilere gitmemelerini, kendilerinin yaptıkları fenalıkları Türklerin affettiğini, bu konuda kendisine güvence verdiklerini söylemesi üzerine bir Ermeni söz alarak şu konuşmayı yapmıştır:¹⁸⁰

“Teşekkür ederiz, bizim için iyilik yapmak istiyorsanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz generalleriniz, Hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi vermeselerdi, bizi bir takım tatlı emeller arkasında koşturacak teşvik edici sözler söylemeselerdi, biz de

¹⁷⁷Yusuf Ziya BİLDİRİCİ, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:15, Ankara 1999, s.198.

¹⁷⁸İzzet ÖZTOPRAK, “Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Fransız İlişkileri”, **Askeri Tarih Bülteni**, S:14, Gnkur. ATASE Yay, Ankara 1982, s. 31.

¹⁷⁹BİLDİRİCİ, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁸⁰TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt XXVI, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 177; A:İ: GENCER-S. ÖZEL, **Türk İnkılap Tarihi**, 7 Basım, Der Yay, İstanbul 2000, s.167.

Türkler karşısında alnı açık gezecek ve hakiki vatanımıza geldiğimiz zaman ta asırlardan beri olduğu gibi yine yan yana ve kardeş gibi yaşayacaktık ve geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat geçti. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik ve evlerini yaktık ve insani olamayan birçok fenalıklar yapıldı. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız. Onların yüzüne ne suretle bakacağız. ? Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik yapmak istiyor musunuz, bizi serbest bırakınız. Biz mazinin acılarını, cezasını affettirmek için ağlayalım.”

Bu konuşmadan cesaret alan bir başka Ermeni ise şu sözleri söylemiştir:

“Avrupa diplomatları siz artık bizim üzerinizden elinizi çekiniz sizler himaye tarzında bizlerin işlerine müdahale ettiğiniz müddetten beri ve emellerinize sadık kaldığınızdan beri bütün mevcudiyetimiz tehlike ve ateşe girmiştir. Asırlardan beri yan yana yaşadığımız, nan ve nimetleriyle büyüdüğümüz ve bu suretle müşfikane muamelelerinden daima kuvvet ve feiz aldığımız Türkleri bizimle baş başa bırakınız ve artık onların karşısından çekiliniz. Sizin müdahale ettiğiniz zamandan beri büyük felaketler gördük ve Türklere karşı sizin tahrikinizle, sizin teşvikinizle fena hareket etik ve onların nazarında bihakkın, zalim ve onlara karşı mütecaviz vaziyette kaldık.”

Ermeniler, yukarıda da ifade etikleri gibi, Fransızların kışkırtması neticesinde Türk ve Müslüman halka karşı işledikleri sayısız cinayetler, baskı ve zulümlerden sonra, şimdi kendilerinden intikam alınacağı korkusunu taşıyorlardı. Bu nedenle verilen bütün teminatlara rağmen Adana ve havalisinde yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu göç etmiştir.¹⁸¹ Sadece Adana bölgesinden 120 000’den fazla Ermeni Suriye’ye kaçmıştır. 30 000 kadar Ermeni de Kıbrıs, Mısır, Adalar ve İstanbul’a gitmiştir.¹⁸²

Ankara İtilafnamesi imzalandıktan sonra Fransız işgal bölgesi boşaltılmıştır. (EK-13)Ancak Fransızlar çekilme sırasında bile hem halka hem de askere karşı olmadık kötülükler yapmışlardır. Esaretten kurtularak memleketlerine gitmekte olan 40 kişilik bir Türk askeri kafilesi Pozantı-Gülek civarında şehit edilmiştir.¹⁸³

¹⁸¹ÇELİK, a.g.e, s. 486.

¹⁸²METİN, a.g.e, s.177.

¹⁸³ATASE; Kutu:118 Gömlek:79 Belge:79-8.

Ç. Türk Heyetinin Adana'yı Teslim Alması

Ankara Antlaşması gereği imzalanan protokolde Fransız işgalinde olan yerler 20 Aralık'tan itibaren tamamen boşaltılacak, Türk Heyeti 1 Aralık 1921'de Adana'ya girerek resmi daireleri teslim alacaktı. Heyet, 26 Kasım 1921'de Adana'yı teslim almak üzere Kelebek'e gelip beklemeye başlamıştır.

General Dufieux 24 Kasım'da Adana'dan ayrılmıştır. Dufieux'un ayrılmasından bir gün sonra Türk Heyeti Adana'ya girmiştir. Heyet 30 Kasım 1921'de Türk bayraklarıyla süslü trenle Şakir Paşa İstasyonu'na kadar gelmiştir. (EK-14) Halk, 1 Aralık 1921'de Hükümet Meydanını tamamen doldurarak, muazzam gösteriler yapmıştır. (EK-15)¹⁸⁴

D. Türk Ordusunun Adana'ya Girmesi

Türk Heyetinin Adana'ya girmesinin ardından, Türk ordusu da 20 Aralık 1921'de Şakir Paşa tren istasyonundan Adana'ya girmiştir. Türk askerinin geldiği haberini alan Adanalılar 3 yıldır özlemle bekledikleri askerleri sevinçle karşılamıştır. Karşılamanın ardından on binlerce kişi askerlerle beraber 3 yıl önce Nihat Paşa'nın komutasında terk ettikleri kolordu binasına ve hükümet konağına gelerek, Türk bayrağını göndere çekmiştir. (EK-16)

4 Ocak 1922'de teslim alma işlerini yürütmekle görevli komisyona başkanlık eden Albay Şükrü Naili Bey'in de bulunduğu Türk Heyeti, Fransız görevlilerin eşliğinde askeri bir törenle boşaltma işini sona erdirmiştir.¹⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa, Adanalıların bu coşkusunu daha sonraları şu sözleriyle ifade etmiştir¹⁸⁶:

¹⁸⁴ÇELİK, a.g.e, ss. 488–490.

¹⁸⁵ÇELİK, a.g.e, ss. 494–495.

“Adanalılar bütün Anadolu için vatanseverlik örneği oldular. Düşmanların tecavüzlerine karşı maddi ve manevi yıkılmaz çelik bir set olmak şerefini hakkıyla kazandılar.”

¹⁸⁶ **Adana İl Yıllığı**, s. 65; AYHAN, **a.g.e.**, ss. 151–155.

SONUÇ

I. Dünya Savaşında galip taraf olan İtilaf devletleri, mağlup tarafta olan devletlerle tek tek antlaşmalar imzalayarak bu galibiyetten elde ettikleri başarıyı belgeliyorlardı. İtilaf devletleri Osmanlı devleti ile yapacakları antlaşmayı en sona bırakmışlardı. Çünkü Osmanlı toprakları kendi stratejileri açısından büyük bir hareket alanı sağlamaktaydı. Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi ile zaten bu antlaşmanın ruhunda var olan Anadolu'nun bölge bölge işgali de başlamış oluyordu.

Fransa, kendi kapitalist çarklarını döndüreceği bölgelere daha fazla öncelik vermekteydi. Adana'nın içerisinde bulunduğu Çukurova, bu haliyle Fransa'nın vazgeçilmezleri arasında öne çıkmaktaydı. Bölge başlangıçta, İngiltere ve Fransa'nın ortak işgaline sahne olmuştur. Ancak bir süre sonra İngiltere; işgal edilen bu yerde ciddi bir direniş emaresi görmesi ve kendisi için Musul petrollerinin daha fazla ağırlık kazanmasıyla birlikte, Adana ve çevresini Fransa'nın işgal sahası olarak tanımıştır.

Fransa'nın kalıcı bir işgal stratejisi takip edeceği bu sahada, kullanabileceği en önemli unsur olarak Ermeniler bulunuyordu. Fransa, bu stratejisinin bir parçası olarak Ermenileri tarihi bir Ermeni devleti kurmak yönünden motive etmiştir. Bundan maksat, kendi güdümlerinde bir Ermeni devleti kurmak ve buraların kalıcı işgalinde kendi kayıplarını en aza indirmeye fikri yatıyordu.

Bu bakımdan Fransa'nın ilk işgal ettiği yer olan Adana ve çevresi, üç yıl boyunca işgal altında kalmıştır. Bu işgal döneminde Fransa'nın sömürgesi altında tuttuğu Müslüman ülkelerden buraya asker getirmesi ve buranın işgalinde bu askerleri kullanması sömürgecilik anlayışının hangi boyutlarda algılanması

gerektiğini gösteren güzel bir örnektir. Fransızların, Adana bölgesinde hem Müslüman sömürge askerlerini kullanması hem de buradaki Ermenileri motive edip onlara Fransız üniforması giydirmesi şüphesiz Fransız hükümetini kendi kamuoyu önünde bir dönem rahatlamasına neden olmuştur. Fransızlar; işgalin başlamasıyla birlikte Ermenilerle gerçekleştirdikleri soygun, işkence ve zulümlerle Ermenilerin işlediği cinayetlere göz yummuşlardır. Mondros Mütarekesinin imzalanmasının ardından Adana'ya 100 000'in üzerinde Ermeni'yi yerleştiren Fransa'nın bölgenin zenginliklerinden faydalanmaktan başka hiçbir amacı yoktu. İşgal boyunca Ermenileri şımartıp, onların Adanalılara yaptığı işkence ve zulümlerine ortak olan Fransa, Adana'nın idari açıdan Ermenileştirilmesi için büyük çaba harcamıştır.

Bu süreçte, Fransızların bölge üzerindeki stratejilerini Adanalıların direniş noktasında gösterdikleri dirayet ve azim bozmuştur. Nitekim bu işgali başından beri hiç kabullenmeyen Adana halkı, ilk günden itibaren olayları protesto etmiş, direniş için cemiyetler kurmuş, silahla mücadele girişmiş daha sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın yöredeki halkı organize etmek amacıyla görevlendirdiği komutanların etrafında birleşmiştir. Adana halkı kendinden kat kat daha üstün bir durumda olan Fransız ve Ermeni güçlerine karşı elindeki imkânsızlıklara rağmen kahramanca savaşmıştır. Hâkim bir millet iken bir anda sömürge halkı durumuna düşen Adanalılar, gördükleri işkence ve zulüme daha fazla dayanamayarak Toroslara göç etmek zorunda bırakılmıştır. Toroslardaki dağınık direnişi birleştirmek için Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler Pozantı'da bir kongre düzenlemişlerdir. Bu kongre sonucunda Pozantı il merkezi yapılarak doğrudan Ankara hükümetine bağlanmıştır.

Bölge halkının direnişinin uzun sürmesi ve Fransız hükümetinin kendi kamuoyu önünde zor duruma düşmesi Fransa hükümetini bu bölgeden geri

çekilmesine neden olmuştur. Ankara Hükümeti ile yapılan Ankara Anlaşmasından sonra Ermenilerin büyük çoğunluğuna af getirilmesine rağmen Adana'yı terk etmişlerdir. Bu durum onların 3 yıl boyunca Adana'da yaptıkları vahşetin ne boyutta olduğunun açık bir göstergesidir.

ÖZET

KILIÇ, Tuğba, **Adana’da Ermeni Olayları (1918–1922)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin YAMAN, 99 sayfa.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasının ardından Adana ve çevresi 21 Aralık 1918’de İngiliz ve Fransızların ortak işgaline uğramıştır. Bu ortaklık iki devlet arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi(15 Eylül 1919) ile bitmiş, Fransızlar bölgede tek hâkim güç olmuşlardır.

Fransızlar; Adana’nın işgalinde Ermenileri kullanmışlar, karşılığında onlara Çukurova’da bağımsız bir Ermeni devleti kurma vaadini vermişlerdir. İşgal sırasında Adana’ya çok yoğun Ermeni göçü olmuştur. Fransızların her türlü desteğini alan Ermeniler 3 yıl boyunca Adana’da birçok katliam yapmıştır. Halk bu işkence ve zulümlere kendi imkânlarıyla karşı koymak istediye de kısıtlı imkânlarla yeterli olamamıştır.

Ermeni baskısı ve zulmü katlanılmaz bir hal alınca Adanalılar, Toroslara sığınmak zorunda kalmıştır. Göç eden halk burada Milli kuvvetlere birleşerek işgalcilere karşı tek güç olmuştur. Mustafa Kemal ATATÜRK de Pozantı’ya gelerek burada bir kongre düzenlemiştir. Bu kongre ile milli güçler teşkilatlanmıştır.

Adana ve havalisinde 1921 yılı başına kadar milli kuvvetler Fransızları birçok savaşta yenilgiye uğratmıştır. Alınan bu galibiyetler sonucunda Kozan, Pozantı ve Saimbeyli Fransız ve Ermenilerin ortak işgalinden kurtulmuştur. Bölgedeki savaşlarda kuvvetlerinin başarı kazanamayacağını gören Adana ve çevresinde tutunamayacağını anlayan Fransa, Ankara hükümetiyle anlaşma yolları aramaya başlamıştır.

İki tarafın da barış için yatkın oldukları bir ortamda ilk adımı Fransa atmıştır. Uzun ve kesintili görüşmelerin ardından imzalanan Ankara Antlaşması ile Adana işgalden kurtulmuştur. Antlaşmadan sonra işgal döneminde Adana'ya gelen Ermenilerin büyük bir kısmı bölgeden ayrılmıştır.

ABSTRACT

KILIÇ, Tuğba, **Armenian Events in Adana (1918-1922)**, Master's Thesis, Advisor: Asst. Prof. Dr. Ahmet Emin YAMAN, 99 p.

Following the signature of the Mondros Armistice, Adana and its environs was occupied on December 21, 1918 with the consensus of the English and the French. This partnership ended with the Syria Agreement that was concluded between the two states (on September 15, 1919), and the French became the sole dominant power in the region.

The French used the Armenians in the occupation of Adana and promised them in return to found an independent Armenian state in Çukurova. During the occupation, Adana received an intense immigration from the Armenians. Taking full support from the French, the Armenians carried out many massacres in Adana for 3 years. The locals tried to resist these acts of torture and cruelty on their own, but they could not succeed.

When the Armenian pressure and oppression became insufferable, the locals of Adana had to take shelter in the Taurus Mountains on July 10, 1920. These people joined the nationalist forces here. In order to unite this disorganized struggle, Mustafa Kemal ATATÜRK and his companions came to Pozantı on August 05, 1920 and held a congress here. At the end of this congress, Pozantı was declared as the provincial capital.

The nationalist forces defeated the French in Adana and its environs many times until the early 1921. As a result of these victories, Kozan, Pozantı and Saimbeyli were released from the French and Armenian joint occupation. Seeing that her forces would not be able to succeed in the battles in this region and that she could

not endure in Adana and its environs, France chose to reach an agreement with the government of Ankara. With the Ankara Agreement concluded between the parties on October 20, 1921, Adana was released from the occupation. After this agreement, the majority of the Armenians who came to Adana during the occupation left the region.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR:

ADAMOF, E.; **Sovyet Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksim Planı**, Çev: H.Rahmi, İstanbul 1972.

Adana İl Yıllığı; İpek Matbaası, Adana 1967.

AKBIYIK, Yaşar; **Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

AKGÜN, Seçil; **Ankara Anlaşması Hazırlanış ve Önemi**, Ank. Üniv. Basımevi, Ankara 1981.

AKYÜZ, Yahya; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919–1922**, T.T.K. Yay, Ankara 1975.

ALTAY, Fahrettin; **10 Yıl Savaş 1912–1922 ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

ANDERSON, Matthew Smith; **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev: İdil Eser, Y.K.Y. Yay., İstanbul, 2001.

ARIKOĞLU, Damar; **Hatıralarım**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961.

ARALOV, S.İ.; **Bir Diplomatın Türkiye Anıları**, Çev: Hasan Ali EDİZ, Burçak Yayınevi, İstanbul 1967.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, Haz: Nimet Arsan, Ankara 1991.

ASAF, Mehmed; **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları**, Yay. Haz: İsmet PARMAKSIZOĞLU, T.T.K. Yay, Ankara 1986.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk 1919–1927**, Yay. Haz: Zeynep KORKMAZ, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara 1998.

AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1974.

AYHAN, Yusuf; **Mustafa Kemal’in Pozantı Kongresi ve Adana’nın Kurtuluşu**, Adana 1963.

AYTEKİN, Halil; **Kıbrıs’ta Monarga Ermeni Lejyonu Kampı** , T.T.K. Yay., Ankara 2000.

BAYKAL, Mehmet; **Haçın-Saimbeyli Kurtuluş Savaşı Hatıraları**, Adana 1989.

BAYTOK, Taner; **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

BELEN, Fahri; **Türk Kurtuluş Savaşı Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay: 542 Atatürk Dizisi:18, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Gnkur. Yay, Ankara 1962.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya; **Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:15, Ankara 1999.

BİLGİNER, Abdulkadir; **Kaçkaç’ta Bir Çukurova Çocuğu**, Bursa 1983.

CEBESoy, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.

COŞKUN, Tevfik; **Kadirli Milli Mücadelesi ve Hatıralar**, Kadirli 1967.

ÇAMURDAN; Ahmet Cevdet, **Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları**, Adana 1969.

ÇELİK, Kemal; **Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918–1922)**, T.T.K. Yay, Ankara 1999.

DALKIR, Recep; **Yiğitlik Günleri Milli Mücadele’de Çukurova**, T.T. Postası Matbaası, İstanbul 1961.

DELİORMAN, Altan; **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, Boğaziçi Yay, İstanbul 1980, s. 264.

EFE, Cemal; **İstiklal Savaşında Adanalıların Kahramanlık Destanları**, Bürhaneddin Basımevi, 1937.

ENER, Kasım; **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, Ankara 1970.

ENER, Kasım; **Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963.

ERDEHA, Kamil; **Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

EROĞLU, Veysel; **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1973.

FENK, Mehmet; **5 Ocak Çukurova’nın Kurtuluşu**, Altın Başak Yayınları, İstanbul 1960.

GAZİGİRAY, A. Alper; **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982.

GENCER, A.İ. - ÖZEL, S.; **Türk İnkılap Tarihi**, 7 nci Basım, Der Yay, İstanbul 2000.

GİRİCİ, Gani; **Derlediğimiz Hatıralar, (Tarih 30 Temmuz 1988)**, Adana

1988.

GOLOĞLU, Mahmut; **Milli Mücadele Tarihi, 4 ncü Kitap, Cumhuriyete Doğru (1921–1922)** , Goloğlu Yayınları, Ankara 1970.

GÖRGÜLÜ, İsmet; **Atatürk'ten Ermeni Sorunu Belgelerle**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.

GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, T.T.K. Yay, Ankara 1983.

HATİPOĞLU, Süleyman; **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915–1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

HOCAOĞLU, Mehmed; **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.

JAESCHKE, Gotthard; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)**, Ankara 1989.

KADİRLİ, Faik Üstün; **Adana'nın İşgali ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1955.

KARAL, E.Ziya; **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Ankara 1971.

KINAL, Füzuran; **Eski Anadolu Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 1962.

KOCABAŞ, Süleyman; **Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir**, Vatan Yayınları, İstanbul 1994.

KOCABAŞ, Süleyman; **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere**, Vatan Yayınları, İstanbul 1985.

KOCAŞ, Sadi; **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

KOCATÜRK, Utkan; **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1971.

KODAMAN, Bayram; **Türkler-Ermeniler ve Avrupa**, Süleyman Demirel Üniv. Yay., Isparta 2003, s. IV.

KURT, Yılmaz; **Çukurova Tarihinin Kaynakları III 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri**, T.T.K Yay., Ankara 2005.

KURTCEPHE, İsrail – BELEN ,Aydın ; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Alp Yayınevi, Ankara 2006.

MCCARTHY, Justin; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, İnkılâp Yayınevi, Çev: Bilge Umar, İstanbul 1998.

METİN, Halil; **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, M.E.B. Yay., İstanbul 1997.

ONAR, Mustafa; Kurtuluş Savaşı'nda “**Haçın Gavuru**”, Doğu Matbaası, İstanbul 1975.

ONAR, Mustafa; **Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli**, Ekin Yayıncılık, Adana 1989.

ÖKE, Mim Kemal; **Ermeni Sorunu 1914-1923**, T.T.K Yay., Ankara 1991.

ÖZOĞUZ, Esat; **Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1934.

REFİK, Ahmet; **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

SAKARYA, İhsan; **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1992.

SAKARYA, İhsan; **Tarih Boyunca Ermeni Meselesi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1979.

SARAL, Ahmet Hulki; **Türk İstiklal Harbi IV, Güney Cephesi**, Gnkur Yay., Ankara 1966.

SARAY, Mehmet; **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 2003.

SARIHAN, Zeki; **Kurtuluş Savaşı Günlüğü Cilt I (Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne)**, T.T.K. Yay, Ankara 1993.

SELEK, Sabahattin, **Milli Mücadele II İstiklal Harbi**, İstanbul 1965.

SERT, Selehattin; **Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı, Kilikya 1918–1922 Haçın Ölüm Kampı**, Kum Saati Yay, İstanbul 2005.

SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C-1 1920-1945**, T.T.K. Yay., Ankara 1983.

ŞALVUZ, İsmail Ferahim; **Kurtuluş Savaşından Kahraman Çukurovalılar**, Aydınlık Basınevi, İstanbul 1938.

TANSEL, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt II**, M.E.B. Yay., İstanbul 1991.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt XXVI, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

TOROS, Taha; **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Kültür Yayınları Dizisi No:1, Kemal Matbaası, Adana 1981.

TOROS, Taha; **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2001.

TUFAN, Osman; **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, Bahar Matbaası, 1964.

TÜRKGELDİ, Ali, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay:7, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T:A:O, Ankara

1948.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, ATAM Yay, Ankara 2000.

TÜZÜN, Nejat; **Tarihimizde Ermeniler**, Akdeniz Üniversitesi Atatürk Devrimleri ve İlkeleri Araştırma Merkezi Yayın No:2, 1983.

UMAR, Bilge; **Kilikia**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2000.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

URSAVAŞ, Ali Saip, **Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları**, Çev: Hüseyin Işık, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 2000.

VEOU, Paul Du; **Kilikya Faciası 1919–1922**, Çev: Reşat Gögen, Basılmamış Eser 1938.

YAVUZ, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919–1922**, T.T.K. Yay. Ankara 1994.

YILDIRIM, Hüsamettin; **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000.

YURTSEVER, Cezmi; **Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1983.

II. MAKALELER:

AKALIN, Gülseren; “Adana’nın Gazili Günleri”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Y.K.Y., İstanbul 2000.

AKYÜZ, Yahya; “Kurtuluş Savaşımız ve Fransa’da Ermeni Propagandası”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Nisan 2003 Yıl:4, Sayı: 38.

AYDIN, Dünder; “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü ” **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, 8-12 Ekim 1984 Erzurum, Ankara 1985.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya, “Adana’da Son Fransız-Ermeni Macerası ve Katliamlar”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ,Editörler: İdris BAL, Mustafa ÇUFALI, Nobel Yayın, Ankara 2003.

ÇELİK, Kemal, “*Milli Mücadele Yıllarında Adana ve Çevresi*”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Y.K.Y., İstanbul 2000.

GÖYÜNÇ, Nejat,”*Milli Mücadele’de Sivil ve Askeri İdare İlişkileri*, ”, **II. Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, Ankara 1985.

HALLAÇOĞLU, Yusuf, “*Adana Tarihçesi*”, **Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı**, Hazırlayanlar: Erman Artun-Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları (Y.K.Y), İstanbul 2000.

HATİPOĞLU, Süleyman, “Çukurova’da Fransız Ermeni İşbirliği”, **Belleten**, Cilt: LXVI, S. 247, TTK Yay, Ankara 2002.

KANTARACI, Şenol; “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, Nisan 2003 Yıl:4, Sayı: 38

KURAT, Yuluğ Tekin; “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara 1985.

OKKAR, Remziye; “Ermeni Meselesi”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ağustos 2004.

ORAN, Baskın; “1919-1923 Kurtuluş Yılları”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, Editör: Baskın ORAN, İletişim Yay, İstanbul 2001.

ÖZTOPRAK, İzzet; “Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Dergisi, C. VIII**, Sayı:22, Ankara 1991.

ÖZTOPRAK, İzzet; “Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Fransız İlişkileri ”, **Askeri Tarih Bülteni**, S:14, Gnkur ATASE Yay, Ankara 1982.

SAKARYA, İhsan; “İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Azınlık İlişkileri ve Adana’da Ermeni İsyanı” , **Askeri Tarih Bülteni**, S: 26, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay, Ankara 1989.

SOYSAL, İsmail; “Türk-Fransız Siyasal İlişkileri”, **Belleten**, C. XLVII, Ekim 1983, Sayı:188.

YAVUZ, Bige; “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, **Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu’da Fransız-Ermeni İşbirliği**, Fırat Ün. Yay., Elazığ 2003.

YAVUZ, Ünsal; “Fransız Dışişleri Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu ”, **D.T.C.F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, Ankara 1982.

YAVUZ, Bige; “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması’nın Hazırlık Aşaması”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası -Makaleler-**, Yay. Haz: Berna

TÜRKDOĞAN, Atatürk Kültü, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000.

YAZICI, Serkan; “Fransa’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti”, **Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa**, Editör: Haluk Sevgi, Sakarya Üniv. Yay, Sakarya 2006.

III. GAZETELER

Adana'ya Doğru, 22 Aralık 1918.

Hadisat, 15 Aralık 1918.

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Haziran 1920.

Hâkimiyet-i Milliye, 28 Ocak 1920.

İrade-i Milliye, 12 Ocak 1920.

İstiklal Harbi, 14 Haziran 1919, No: 28.

İstiklal Harbi, 18 Eylül 1919, No: 111.

Minber; 13 Aralık 1918

Yeni Adana 10 Temmuz 1920

Yeni Adana 22 Aralık 1977

Yeni Adana 22 Nisan 1953, No:95.

Yeni Adana 22 Nisan 1953, No:96.

Yeni Adana 6 Mayıs 1953

Yeni Adana 6, 7, 8, 11 Mayıs 1953

Yeni Adana, 12 Ocak 1953.

Yeni Adana, 14 Ocak 1953.

Yeni Adana, 6 Ocak 1953

Yeni Adana, 7 Ocak 1953.

Yeni Adana, 9 Ocak 1953

IV. ARŞİV BELGELERİ

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:1061 Gömlek:111 Bel. No:111-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118 Gömlek:79 Bel. No: 79-14.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:53 Gömlek:11 Bel. No:11-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:943 Gömlek:89 Bel. No:89-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118 Gömlek:79 Bel. No:79-8.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu: 861 Gömlek: 82 Bel. No: 82-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH, Kutu:1055 Gömlek:223 Bel. No:223-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:1059 Gömlek:122 Bel. No:122-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:113 Gömlek:35 Bel. No:35-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:116 Gömlek:66 Bel. No:66-1

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118 Gömlek:79 Bel. No:79-8.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118, Gömlek:52, Belge:52-2.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118, Gömlek:79 Bel. No:79-9.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:118, Gömlek:79, Bel. No:79-4.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:296 Gömlek:177 Bel. No:177-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:47, Gömlek:137 Bel. No:137-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:556 Gömlek:66 Bel. No:66-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:57 Gömlek:67 Bel. No:67-2.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:622 Gömlek:106 Bel. No:106-2.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:622 Gömlek:89 Bel. No:89-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:660 Gömlek:14 Bel. No:14-1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:660 Gömlek:25 Bel. No: 25 1.

ATASE Arşivi ; Kol. İSH; Kutu:679 Gömlek:69 Bel. No:69-1.

BOA. HR. SYS. 2555 3/113

BOA. HR. SYS. 2555-3/41

BOA. HR.SYS. 2556-1/135-136,137.

BOA.HR.SYS. 2543-6/22

BOA.HR.SYS.2556-1/166.

H.T.V.D. Aralık 1955, Sayı:14. , Vesika No: 372.

H.T.V.D. , Mart 1956, Sayı: 15, Vesika No: 383.

EKLER

EKLERİN LİSTESİ

EK-1: Adana Vilayeti'nin Haritası.

EK-2: Sykes Picot Antlaşması (16 Mayıs 1916)

EK-3: “Adana'nın Feryadı” 13 Aralık 1918 Tarihli Minber Gazetesi.

EK-4: Adana'nın İşgal Edildiği Günler.

EK-5: Bremond, Eşi Ve Tunuslu Bir Din Adamıyla Birlikte.

EK-6: Fransızların Adana'nın İşgalinde Kullandıkları Müslüman Sömürge Askerleri.

EK-7: Ermenilerin Katliam Yaptıkları “Bebekli Kilise”.

EK-8: Mustafa Kemal Paşa'nın 25 Ocak 1920'de Yayınladığı “Gerilla Talimatnamesi”.

EK-9: Karboğazı Mevkiinde Esir Edilen Fransız Binbaşı Menil ve Askerleri.

EK-10: Hâkimiyet-İ Milliye Gazetesinde (17 Haziran 1336) Yer Alan “Ermeni Fecayı” Başlıklı Yazı.

EK-11: Kahyaoğlu Katliamını Yapan Ermeni Çeteleri.

EK-12: Yeni Adana Gazetesinde (10 Temmuz 1336) Yer Alan “Adana'nın Kara Günü” Başlıklı Yazı.

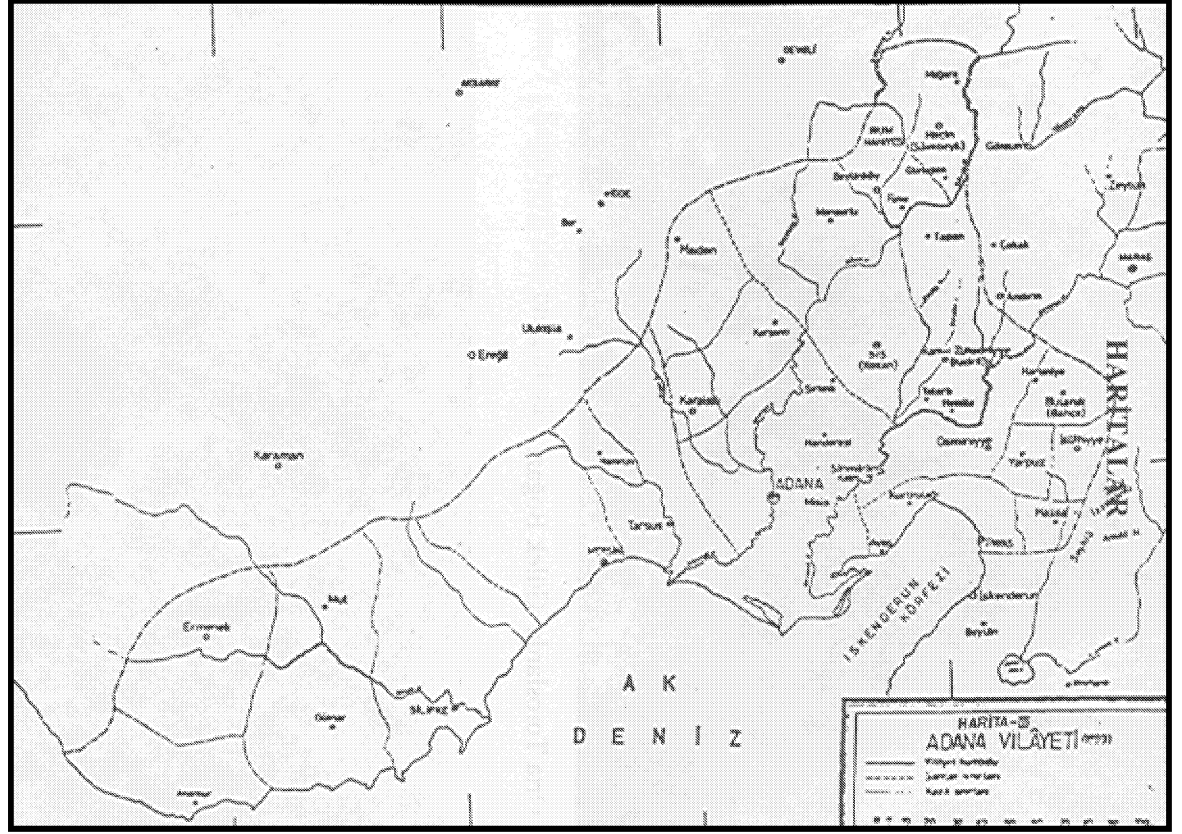
EK-13: Fransızların Adana'yı Terk Edişleri.

EK-14: Türk Ordusunun Adana'ya Girişi.

EK-15: Adanalıların Hükümet Meydanında Yaptıkları Gösteri.

EK-16: Hükümet Binasında Türk Bayrağının Göndere Çekilmesi.

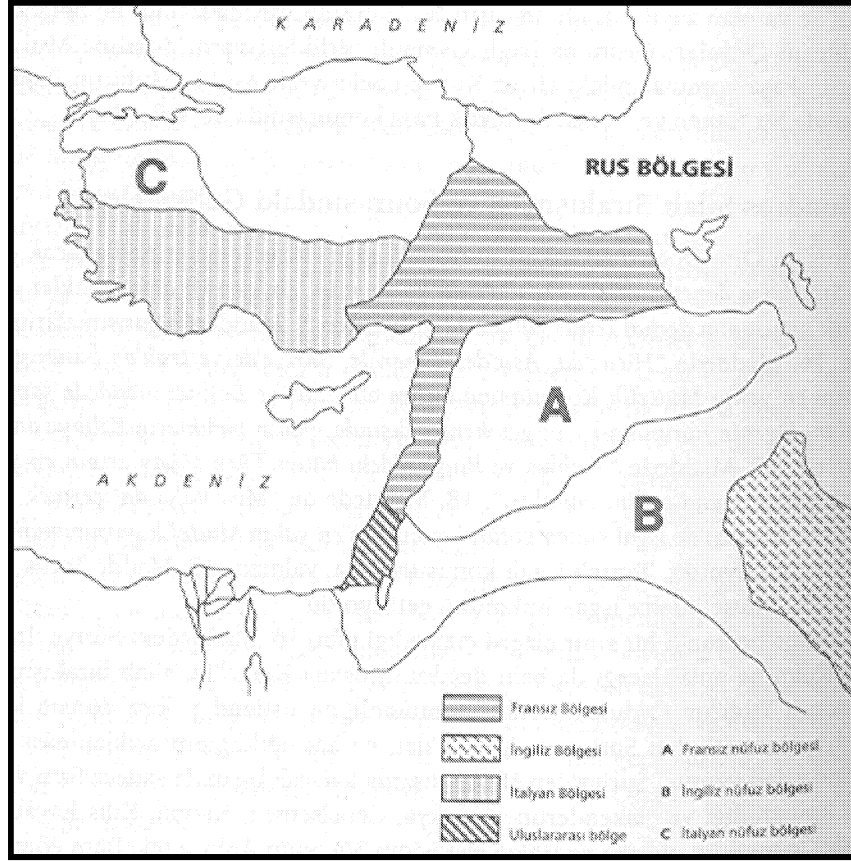
EK-1

Adana Vilayeti'nin Haritası

Süleyman HATİPOĞLU, Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915–1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.162.

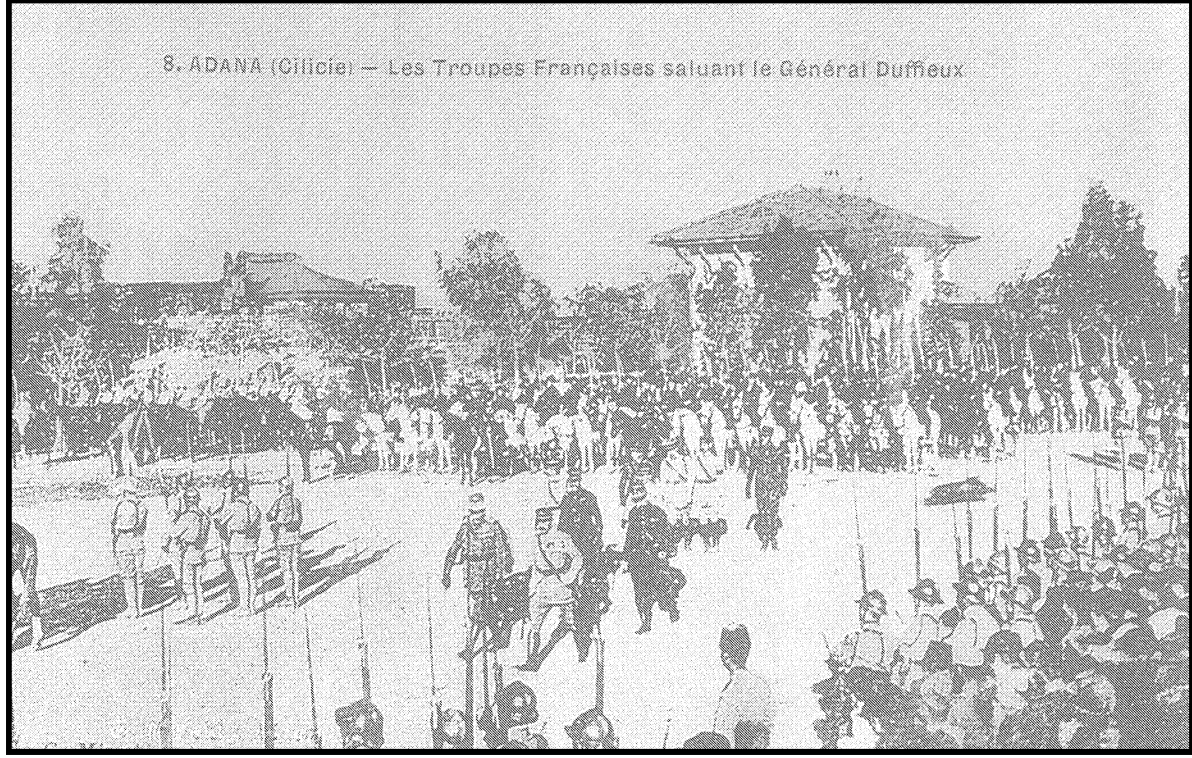
EK-2

Sykes Picot Antlaşması (16 Mayıs 1916)

Baskın, ORAN, “1919-1923 Kurtuluş Yılları”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, Editör: Baskın ORAN, İletişim Yay, İstanbul 2001, s. 198.

EK-4

Adana'nın İşgal Edildiği Günler

Taha TOROS, Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova, T.C. Kültür Bakanlığı Yay,
Ankara 2001, s. 92.

EK-5:

Bremond, Eşı ve Tunuslu Bir Din Adamıyla Birlikte

Taha TOROS, Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova, T.C. Kültür Bakanlığı Yay,
Ankara 2001, s. 43.

EK-6

Fransızların Adana'nın İşgalinde Kullandıkları Müslüman Sömürge

Askerleri

Taha TOROS, Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova, T.C. Kültür Bakanlığı Yay,
Ankara 2001, s. 14.

EK-7

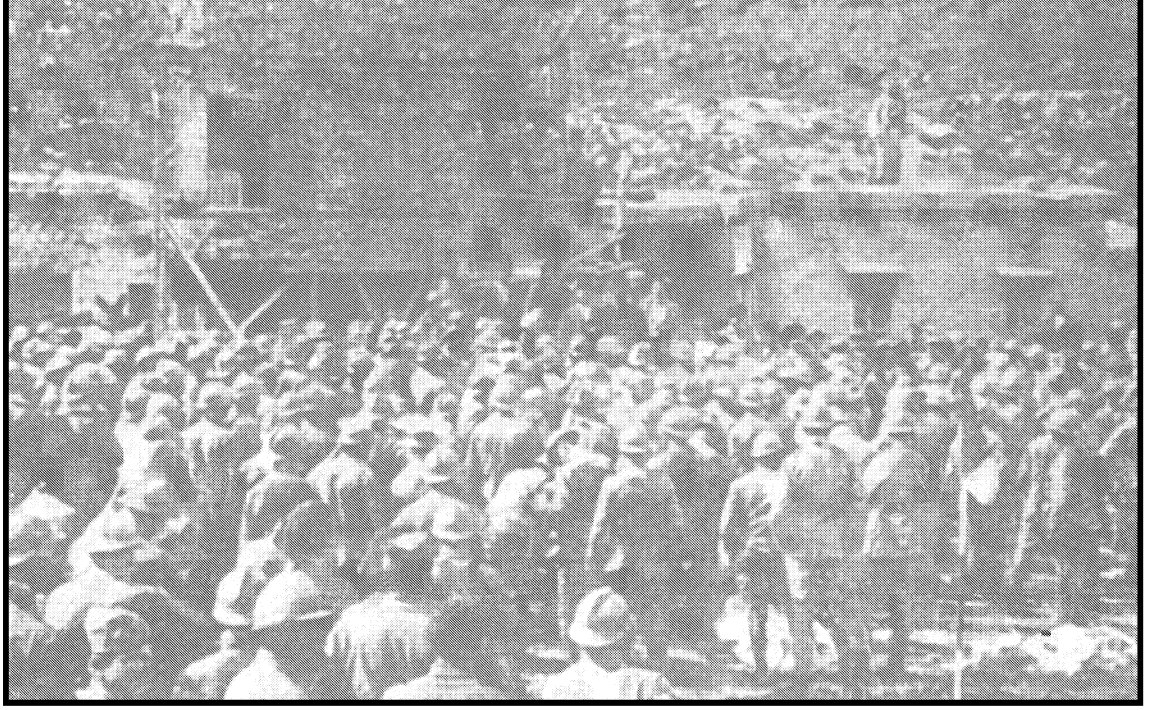

Ermenilerin Katliam Yaptıkları Bebekli Kilise

Cezmi YURTSEVER, Tokat, Çukurovalı Yayınları, Adana 2006, s. 209.

H.T.V.D.(Harp Tarihi Vesikalar Dergisi) S: 15, Mart 1956, Vesika: 383.

EK-9

Karboğazı Mevkiinde Esir Edilen Fransız Binbaşı Menil ve Askerleri

Yusuf AYHAN, Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu,

Adana 1963, s. 51.

[illegible]

EK-11

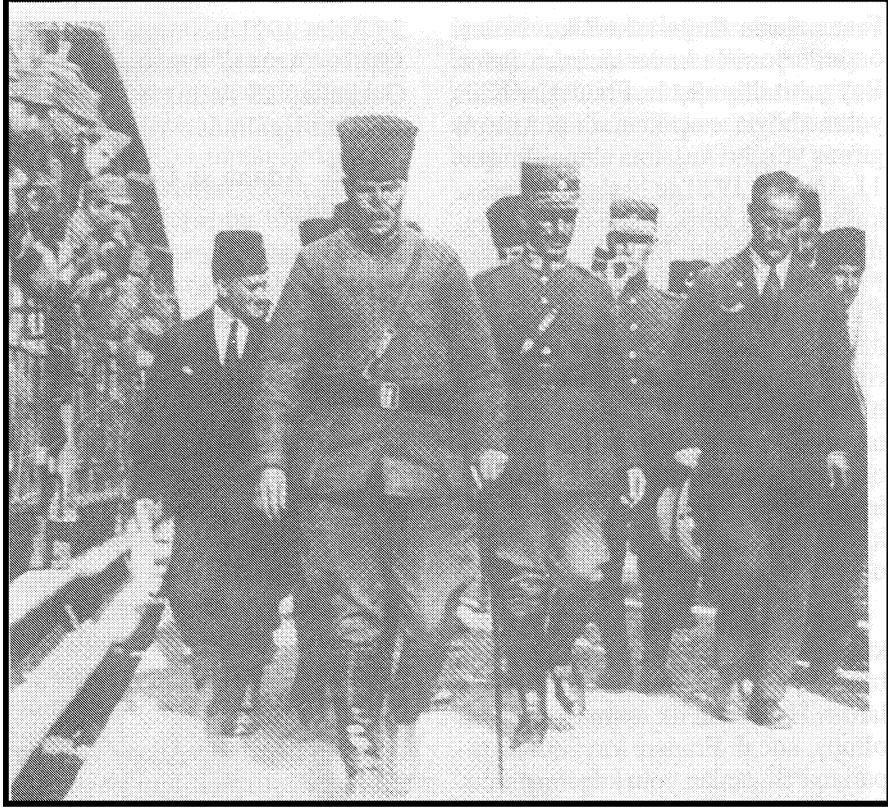
Kahyaoğlu'nda Katliam Yapan Ermeni Çetesi

Taha TOROS, Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova, T.C. Kültür Bakanlığı Yay,
Ankara 2001, s. 178.

Süleyman HATİPOĞLU, Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri,

95

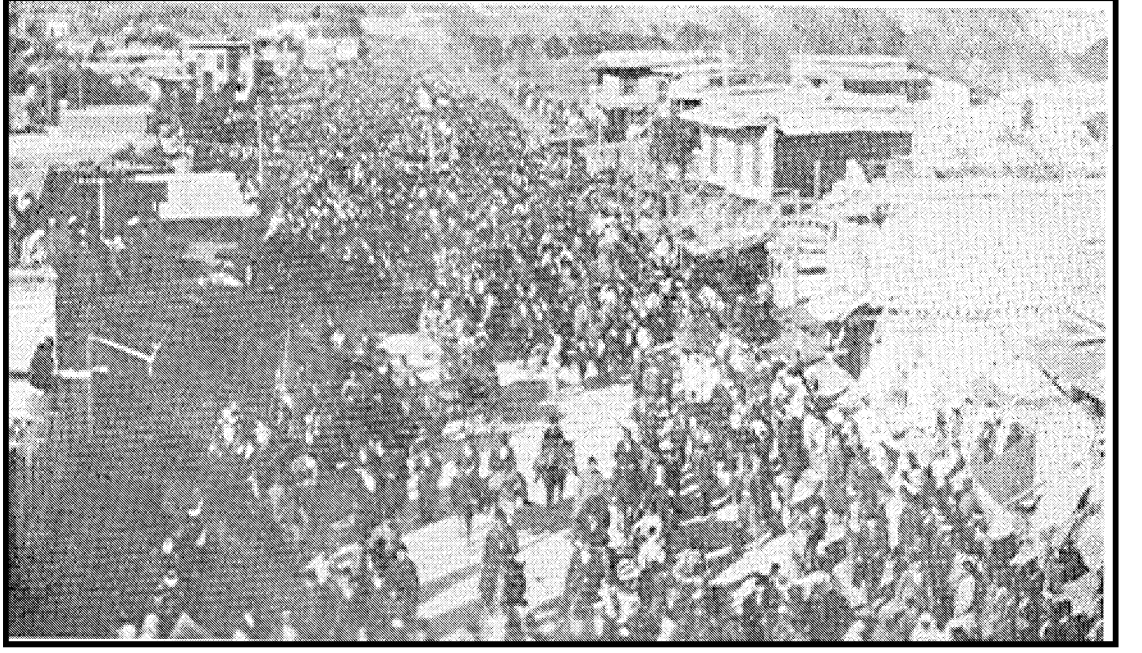
EK-13

Fransızların Adana'yı Terk Edişleri

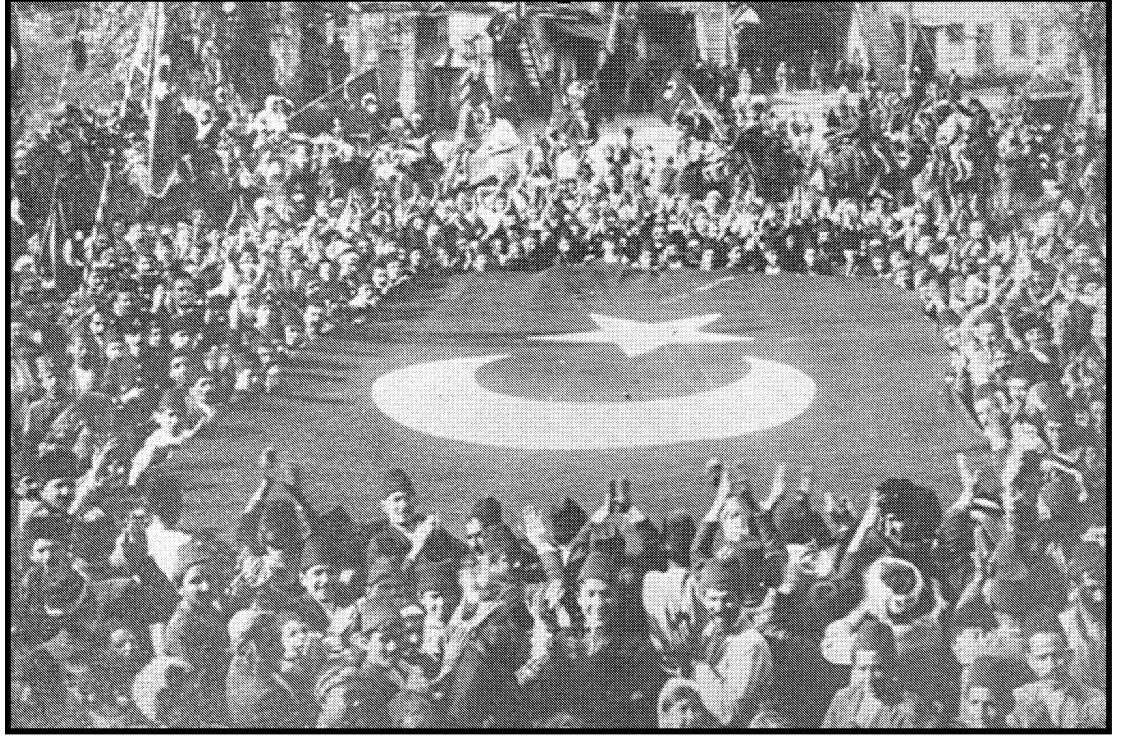
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, ATAM Yay, Ankara 2000, s. 246.

EK-14

Türk Ordusunun Adana'ya girişı

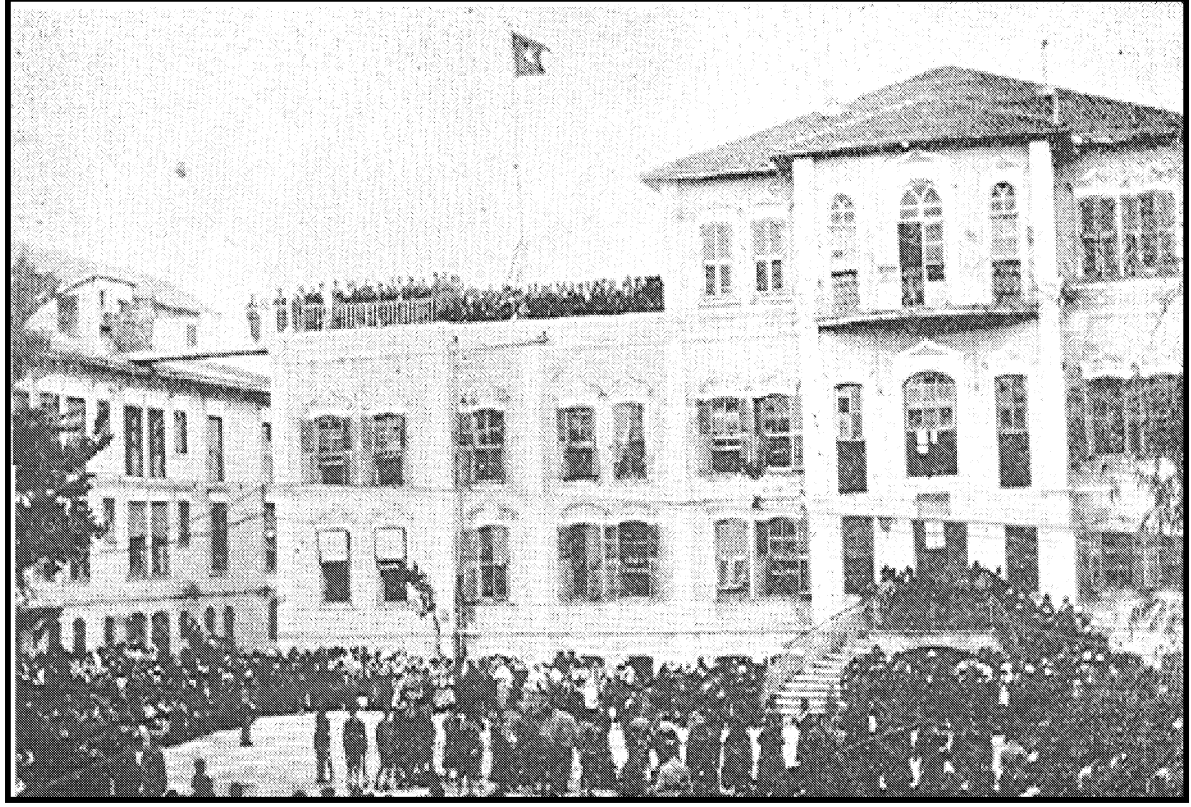
Yusuf AYHAN, Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu,
Adana 1963, s. 168.

Adanalıların Hükümet Meydanında Yaptıkları Gösteri

Yusuf AYHAN, Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu,
Adana 1963, s. 169.

EK-16

Hükümet Binasında Türk Bayrağının Gündere Çekilmesi

Kasım ENER, Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı, Berksoy Matbaası,
İstanbul 1963, s. 198.